

TISZTELETKÖR

Pál Engel:

The Realm of St. Stephen
A History of Medieval Hungary
895–1526

Translated by Tamás Pálosfalvi

Edited by Andrew Ayton

I. B. Tauris Publishers,
London–New York, 2001. 452 pp.

Engel Pál:

Szent István birodalma
A középkori Magyarország

története

História–MTA Történettudományi
Intézete, Budapest, 2001. 342 old.

+ 7 térkép, 2480 Ft

(Históriai Könyvtár,

Monográfiák, 17.)

EGYSÉGES KÉP A MAGYAR KÖZÉPKORRÓL

A 2001 augusztusában súlyos betegségben elhunyt, talán legkiválóbb magyar középkorkutató, Engel Pál, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, még megérhettem összefoglaló főműve megjelenését. A szerző elsősorban a XIV. század és a XV. század első felének, tehát a magyar Anjouk és Luxemburgi Zsigmond uralkodásának vezető kutatója volt. Ebből a korszakból gyakorlatilag valamennyi magyar okleveles forrást ismerte, alapos forrásszintű ismeretekkel rendelkezett azonban az ezt megelőző és követő középkorról is. Nem véletlenül hangsúlyoztam forrásismeretét. Egész életében viszolygott a történettudományban is

KUBINYI ANDRÁS

érvényesülő és gyakran változó elméletektől, nem tartozott egyik is-

kolához sem, kizárólag oklevelekkel (vagy más forrásokkal) igazolható nézeteket foglalt írásba. Bár hatalmas nyelvtudása következtében jól ismerte a legkülönbözőbb nyelveken megjelent középkori történeti szakirodalmat, onnan leginkább csak adatokat vett át.

Tisztában volt azzal, hogy nagy szolgálatot tehet a magyar történettudománynak, ha impozáns forrásszintű rendszerezve közkinccsé teszi. Ezért jelentette meg 1996-ban két kötetben – *Magyarország világi archontológiája 1301–1457* című munkáját –, amelyben valamennyi fontos tisztségviselő (beleértve az

1 ■ Vö. Kubinyi András: A középkori magyar politikai elit. *BUKSZ*, 1999. tavasz, 30–36. old.

2 ■ Engel Pál: *Magyar Középkori Adattár. Magyarország világi archontológiája 1301–1457. Középkori magyar genealógia*. MTA Történettudományi Intézete. Arcanum Digitéka, 2001.

3 ■ A három szerző szóba jöhető műveit idézi: Engel Pál: Propozográfia. In: *A történelem segédtudományai*. Szerk. Bertényi Iván, Pannonica–Osiris, Bp., 1998. 38. old. (A Történettudományi Kézikönyve I.)

4 ■ Engel Pál: A honor. (A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez. *Történelmi Szemle*, 24 (1981) 1–19. old.; uő: Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréhez. *Századok*, 96 (1982) 880–920. old.

5 ■ Fügedi Erik: Királyi tisztség vagy hűbér? *Történelmi Szemle*, 25 (1982) 483–509. old.

6 ■ Vö. egy nemrég megjelent összefoglaló munkát: Bertényi Iván: *A tizenegyedik század története*. Pannonica, Bp., 2000. 90. old.

7 ■ Engel Pál: Nagy Lajos ismeretlen adományreformja. *Történelmi Szemle*, 39 (1997) 137–157. old.

8 ■ Bertényi: *i. m.* 136–141. old.; uő: A XIV. századi magyar földbirtokpolitika néhány fontosabb kérdése. In: *Analecta Mediaevalia I. Tanulmányok a középkorról*. Szerk. Neumann Tibor. Argumentum, Bp., 2001. 13–35. old.

9 ■ Engel Pál: *Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig*. Háttér Lap- és Könyvkiadó, Bp., 1990. 388. old. (Magyarok Európában I. szerk. Glatz Ferenc); Engel Pál, Kristó Gyula, Kubinyi András: *Magyarország története 1301–1526*. Osiris, Bp., 1998. 419. old. (Engel ebben az 1382–1457 közti részt írta, 121–213. old.)

10 ■ Külföldiek talán leginkább egy Münchenben élt magyar tudós rövid összefoglalását idézik: Thomas von Bogayay: *Grundzüge der Geschichte Ungarns*. Dritte, überarbeitete Auflage. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1977. 210. old. A kötet közel fele, 9–98. old., a középkorral foglalkozik.

ország várait, pontosabban azok várnagyait) a rájuk vonatkozó összes adattal e korszakból megtalálható.¹ Ez időközben a szerző középkori genealógiai gyűjtésével együtt CD-Romon is megjelent.² Azt hiszem, nem lehet vitás, hogy ha valaki összeállította a késő középkorban politikai szerepet játszó családok lezármazási tábláit, a vezető réteg rokoni összeköttetéseit, mennyi ismeretlen összefüggésre találhat magyarázatot.

Ily módon Engel lehetővé tette, hogy saját archontológiai és genealógiai gyűjtését más kutató is felhasználhassa, ezt az anyagot azonban ő ismerte a legjobban. Kiváló tudósunkat elsősorban az állam irányításában résztvevők szerepe és társadalmi összeköttetései, illetőleg a befolyásukat biztosító várak és uradalmak nagysága és területi fekvése érdekeltte, így főként politikai, társadalomtörténeti és településtörténeti kérdéseket kutatott, nagyszámú, alapvető tanulmányának zöme e témakörökkel dolgozta fel. Mindehhez a klasszika-filológiából ismert, úgynevezett prozopográfiai módszert alkalmazta. Ezt a módszert nem ő vezette ugyan be a magyar középkortudományba – ahogyan Engel maga rámutatott, először 1957-ben, egymástól függetlenül, Mályusz Elemér és jómagam alkalmaztuk, továbbá később még Bónis György³ –, viszont az ő kutatásai alapján vált a magyar középkor feldolgozásának nélkülözhetetlen eszközzé.

Sok jelentős, a magyar középkor számos kérdését jobban megvilágító, kutatási eredményeket módosító megállapítást tett. Teljességre törekvés nélkül ezek közül először a honor jogintézményének felismerése és meghatározása említendő. A honor – amelyet röviden bármikor felbontható szolgálati hűbérként határozhatunk meg – rendszerére alapozódott a magyar kormányzat az Anjouk és részben még Zsigmond alatt is.⁴ Bár Engel Pál eredményeit kezdetben vitatták,⁵ tanítása a „honorról” ma már elfogadott véleménynek számít.⁶ Egy másik Engel-elmélet, amelyben Nagy Lajos király (1342–1382) egy „ismeretlen

adományreformját” mutatta be, és az oklevelekben szereplő „nova donatio” („új adomány”) kifejezés jelentését magyarázta,⁷ ezzel szemben egyelőre vitatott.⁸ Amennyiben kiderülne, hogy kritikusának kell igazat adnunk, adatgazdag tanulmányát akkor sem lehet figyelmen kívül hagyni.

A most előttünk levő kötetek nemcsak Engel ismereteinek összefoglalását nyújtják a magyar középkor történetéről. Evtizedek óta ez az első, egyetlen

szerző által írt, tudományos alaposágú monográfia Magyarország 895–1526 közötti történetéről. Ilyen Hóman Bálint 1940–1943 között kiadott, német nyelvű, kétkötetes *Geschichte des ungarischen Mittelalters* óta nem jelent meg. Az egész magyar történetet összefoglaló egyszerűs munkák viszonylag szép számban jelentek meg mind idegen nyelven, mind magyarul, ezek azonban értelemszerűen keveset foglalkoznak a középkorral. Más középkori összefoglalások viszont több szerző művei, azaz az illető korszak legjobb szakértője dolgozta fel saját korát; ezek óhatatlanul tükrözik az egyes szerzők más és más szempontjait. Maga Engel két ilyen vállalkozás társszerzőjeként már beletanult az összefoglalások írásába.⁹

A munka jelentőségét fokozza, amit nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy még magyarul is

ritkaság az egyszemélyes középkor-történeti összefoglalás, nemhogy – Hóman Bálint óta az első – idegen nyelven a középkori Magyarország történetéről. Igaz, hogy örvendetes módon egyre több idegen nyelvű részlettanulmány vagy monográfia jelenik meg a magyar középkorról, mégis, ha egy külföldi olvasó áttekintést szeretett volna kapni a középkori Magyarország történetéről, nem juthatott hozzá modern feldolgozáshoz.¹⁰ Így szükségessé vált egy mindenki által érthetően megírt összefoglalás, annál is inkább, mert a magyar nyelvet a külföldiek kevéssé ismerik, szemben például a csehvel vagy a lengyelvel. Jóval nagyobb azon medievisták száma, akik a két másik kelet-közép-európai ország szakirodalmát olvassák, mint a magyarul tudóké.

Ma már az angol a legfontosabb összekötő nyelv, így különösen örvendetes, hogy az I. B. Tauris kiadó hajlandó volt egy Magyarország középkori történetével foglalkozó könyv kiadására, és ennek megírására épp Engel Pált kérte fel. Az elkészült munka tehát eleve külföldi, mégpedig elsősorban angol olvasók számára készült. A szerző igyekezett könyvét úgy elkészíteni, hogy az egykori magyarországi viszonyokkal nem ismerős külföldiek is megértsék, módjuk legyen az általuk vizsgált nyugati állapotokkal összehasonlítani. Engel, noha jól tudott angolul, magyarul írta meg művét, hogy anyanyelvén is megjelenhessen. Az angol fordítást Pálosfalvi Tamás végezte, nyelvi és szakmailag pedig Andrew Ayton angol tudós ellenőrizte.

A magyar szöveg is megjelent néhány hónappal az angol után. Az angol és a magyar kiadás szövege lényegében megfelel egymásnak. Az előbbi csak annyiban bővebb, hogy közli a középkori magyar királyok genealógiáját, amelyet a hazai olvasók máshol is könnyen megtalálhatnak, továbbá, hogy ott részletes irodalomjegyzék is található. Ez azonban nem a szokásos bibliográfia, ugyanis nem tartalmazza a szerző által felhasznált hatalmas magyar nyelvű szakirodalmat, hanem csupán fejezetenként elosztva a hazai és külföldi szerzők által valamely nyugati nyelven megjelentetett könyvek és tanulmányok bibliográfiai adatait. Ez az irodalomjegyzék nemcsak a külföldi olvasót igazítja el további kutatásaiban, hanem a magyar kutatók számára is felbecsülhetetlen segítség, hiszen igen gyakran olyan munkákról értesül, amelyeket itthoni bibliográfiáinkból nem ismerhet meg. Ez nem csak a külföldi szerzőkre áll, hiszen sok magyar tudós jelentet meg külföldön konferenciakötetben, emlékkönyvben vagy viszonylag eldugott folyóiratban igen lényeges tanulmányokat, amelyek itthon nem látnak napvilágot, és így a magyar bibliográfiákból hiányoznak. Az angol és a magyar változat leginkább a kötet epilógusában különbözik egymástól, amire még visszatérünk.

Bizonyos eltérést találunk az *Előszó*ban is, ez azonban inkább a más nyelvű olvasóközönség szempontjaiból következik. A leglényegesebb mondat, ami az egész művet jellemzi, megtalálható azonban mindkét változatban: „Remélem, hogy ebben a könyvben a Kárpát-medence egyetlen olyan lakosa sem fog élvezetet találni, akit erős nemzeti érzések fűtenek.” (Magyar változat, XI. old. A továbbiakban a magyar kiadás lapszámaira hivatkozom, és csak ott említem az angolt, ahol szükséges.) Ennek kettős indoka van. Egyrészt a szerző szemben állt minden nacionalizmussal, másrészt kevés olyan része van Európának, mint a Kárpát-medence, ahol a köztudatot, sőt a szakirodalmat is bizonyíthatatlan nacionalista legendák itatnák át. Ennek oka világos: a Kárpát-medence 1918-ig a Magyar Szentkoronához tartozott, így érthető, hogy mind a területén létrejött utóállamok, mind azok, amelyeknek egy-egy területrésze a régi magyar királysághoz tartozott, másként nézik a

magyarokkal közös múltat, az egész középkort tekintve. Természetesen a magyarok is másképp szemlélik a szomszédokkal közös középkort, sokan gondolkodnak még ma is a száz évvel ezelőtti szempontok alapján. Engel az angol változat előszavában (XI. old.) példákat is hoz erre, míg a magyarban csak egy-két magyar nacionalista nézetet kritizál. Mindkét munkában részletes mutatót is találunk.

Az előttünk fekvő könyv – most a szövegezésében nagyjában azonos magyar és angol variánsra egyaránt gondolok – egyrészt összefoglalja a magyar történettudomány jelenlegi, legmodernebb kutatási eredményeit, másrészt számos új megállapítást tesz. Ez természetesen érthető, hiszen Engel az ország vezető medievisztái közé tartozott, aki gyakorlatilag az egész korszakról többnyire forrásokkal alátámasztott saját nézetekkel rendelkezett. A szerző fő érdeklődési köre elsősorban az államra és a társadalomra irányult, így a legtöbb új eredményt itt találjuk, ezeket a kérdéseket dolgozta ki a legrészletesebben, ami nem jelenti természetesen azt, hogy a középkor egyéb problémáit nem tárgyalta.

Igy vannak vázlatosabban, néha talán a többihez viszonyítva rövidebben kidolgozott fejezetek. Egyes kérdésektől – például a pénztörténettől – eltekintve Engelt korábbi tudományos munkásságában a gazdaságtörténet, beleértve a várostörténetet is, nem nagyon érdekelte, s ez könyvében is megmutatkozik. Nem akarom azt mondani, hogy az ezzel foglalkozó részek nem foglalják össze jól a külföldi (és hazai) olvasó számára a magyar szakirodalom ide vonatkozó megállapításainak lényegét. Az természetesen más kérdés, hogy egy inkább gazdaság- és várostörténeti érdeklődésű szerző valószínűleg bővebben foglalkozott volna e kérdéskörrel. Engedtetsek meg ezzel kapcsolatban egy rövid megjegyzés. Az 1940-es évek második felétől a marxizmus hatására a korábban jóval nagyobb súlyt fektettek a „gazdasági alap” kutatására, és az állammal mint „felépítménnyel” kevesebben foglalkoztak. Az utóbbi időben szinte természetes visszahatásként az érdeklődés felcserélődött. (Különben nem csak Magyarországon.) Engel sohasem volt marxista, így saját téma-választásai nem a politikai változás hatását mutatják. Mindenesetre helyes lenne középutat keresni.

Egy másik kérdéskör, amiről viszonylag keveset olvashatunk, a kultúra. Egyszerűsített összefoglaló munkák esetén ez mindig nehézséget okoz, hiszen itt figyelembe kell venni a művészet-, irodalom-, zene-, oktatás- és egyháztörténet eredményeit. A legtöbb

11 ■ Vö. László Gyula: A „kettős honfoglalás”. Magvető, Bp., 1978. 215. old. (Gyorsuló Idő); uő: *Őseinkről. Tanulmányok*. Gondolat, Bp., 1990. 131–157., 181–189. old. Az elmélet alapjai megtalálhatók már Marjalaki Kiss Lajos: *Anonymus és a magyarság eredete* (Miskolc, 1929) c. füzetében, igaz, a vidéki tanár szerint a finnugor magyarok már a szkíta kor óta a Kárpát-medencében éltek. A tanulmány kissé bővített új változata: uő: *Gondolatok a magyar nép eredetéről. Borsodi Szemle I.* (1956) 68–103. old.)

12 ■ Uo. 97. old.

történész – főleg az első három területen – nem szakember, így mások eredményeit kénytelen átvenni és beleilleszteni saját összefoglalásába. Ezzel a problémával természetesen Engel Pál is szembetalálkozott. Látszólag csak alkalmasszerűen foglalkozott kultúrtörténeti kérdésekkel. Amennyiben tartalomjegyzékét vesszük alapul, mindössze néhány igen rövid fejezet tárgyalja a kultúrát (*A Zsigmond kor kultúrája*, 203–205. old., illetve *Humanizmus és reneszánsz*, 264–266. old., *A nemesi műveltség*, 266–267. old.). Ez azt jelenthetné, hogy a X–XIV. század kultúrája nincs feldolgozva.

A valóság azonban más. A középkori magyar kultúra legfontosabb kérdéseit mégis megtaláljuk a kötetben, mégpedig a részletes mutató segítségével. A művelődést illető kérdések ott kerülnek szóba, ahol valahogy összefüggenek a történeti fejlődéssel. Így a művelődéstörténet nem vált öncélúvá, hanem a középkori magyar történet szerves része lett. Nekem ez a megoldás nagyon tetszik, nem hallgathatok el azonban egy lehetséges ellenvetést. Amennyiben a kegyes olvasó meg akarja ismerni Engel képét a középkori magyar kultúráról, akkor azt olyan mértékben kell ismernie, hogy már tudja, mit keressen a mutatóban. Pedig kultúrtörténeti szempontból is találhatóunk lényeges megállapításokat a kötetben. Ebből a szempontból különösen érdekes az 1367-ben alapított pécsi egyetemről írt rész. A szerző ugyanis a bíróságokon és a kancelláriákban működő világi jogászokról ír, akiknek a hazai szokásjogot kellett ismerniük, amit egyetemeken nem tanítottak. Egyetemet végzettek a hivatalos írásbeliségben nem volt szükség. Miután ezt megírta, megemlíti, hogy ezért vallott kudarcot minden középkori egyetemalapítási kísérlet. Most már sor kerülhet a pécsi egyetemalapítás leírására, azzal, hogy azt nem a király szorgalmazta, hanem a német születésű Bergzaberni Vilmos pécsi püspök (165–166. old.). Ugyanígy – szinte mellékesen – kerül sor az óbudai (1395) és a pozsonyi (1467) egyetem (205., 264. old.) alapításának megemlézésére.

A pécsi egyetem történetének leírása tehát kitűnően mutatja Engel Pál módszerét. Igyekszik az olvasóval minden lényeges ismeretet közölni a magyar középkorról, amikor azonban saját érdeklődési körétől távol eső kérdést kell leírnia, egy más témával kapcsolatban – röviden, de lényegre törően – ismerteti. Ez bizonyos mértékben nehéz olvasmánnyá teszi a munkát. Az, aki a középkori magyar történet egy bizonyos témájában vagy részletkérdésében szeretne ismeretekhez jutni, kénytelen végigolvasni az egész munkát – amiből különben sokat tanulhat –, mivel azt, amit keres, nem mindig ott találja meg, ahol gondolná. Egyes esetekben természetesen a mutató is eligazíthatja.

Az ismertetőnek most illenék felsorolnia mindazt az új eredményt, amit Engel Pál kitűnő műve felmutat. Erre azonban már csak helyhiány miatt sincs mód. Ezért néhány kérdést emelek csak ki, köztük olyanokat is, amelyeket magam talán másként lát-

nék. Kezdeném az újabb magyar történeti és régészeti szakirodalom egyik vitatémájával, a László Gyula professzorra visszamenő, úgynevezett „kettős honfoglalással”.¹¹ E szerint már a késő avar korban finnugor eredetű népesség élt a Kárpát-medencében. Árpád magyarjainak egy része türk nyelvet beszélt, egy másik része – és a Kárpát-medence népe – viszont a magyart. Engel első összefoglaló művében – László Gyula érvelésétől eltérő módon – hasonló eredményre jutott. Szerinte az árpádi honfoglalás idején a Kárpát-medence nem volt lakatlan, itt a már magyarul beszélő késő avarok laktak, akiket azonosít a később Erdély keleti végébe költözött székelységgel.¹²

A „kettős honfoglalás” elméletét a magyar történészek és régészek többsége elveti. Ezzel Engel tisztában volt, és így különösen tanulságos, hogy az idegen, angol olvasók számára írt könyvben mégis milyen módon foglalt állást. A 10–11. oldalon ismerteti a „kettős honfoglalás” elméletét, korábbi, 1990-es nézeténél valamivel bővebben. Itt már nem kapcsolja össze a székelykérdéssel, de átvesz elemeket László Gyula érveléséből. Semmi kétséget nem hagy afelől, hogy elfogadja az elméletet, mégis egy látszólagos logikai bukfenc következik. Miután „előmunkálatok híján nem értet meg az idő” az elmélet alapján a korai magyar történet újragondolására, a régi felfogás szerint kívánja ismertetni a magyar honfoglalást. Álláspontja bizonyos fokig módosult a székely kérdésben. Bár szövegezéséből nyilvánvaló, hogy ezt a népelemet már a honfoglalás előtt itt élt és magyarul beszélő népnek tartja, és nem fogadja el török eredetét, nem kapcsolja össze a késő avarokkal.

Azt hiszem, nincs lényeges ellentmondás Engel 1990-es és 2001-es álláspontja között. A különbség onnan eredhet, hogy most a külföld számára írt, és nem lett volna illő olyan, a hazai szakirodalom zömétől elutasított nézeteket terjeszteni, amelyek igazolásával maga – nem lévén a korszak szakértője – tudományos részletességgel nem foglalkozott. Úgy vélem, ez volt a szakmai etikának megfelelő eljárás. Az olvasó értesül a szerző saját álláspontjáról, aki azonban, mivel a tudományos közvélemény többsége nem látja bizonyítottnak, nem aknázza ki azt. E sorok írójának ezek után illenék arról nyilatkoznia, mit tart ő a „kettős honfoglalásról”. Előre kell bocsátanom, hogy magam sem vagyok e korszak kutatója. Elolvasván az elmélet mellett és ellen írt műveket, beszélvén mindkét nézet híveivel, azt kell megállapítanom, hogy jelenleg nem látom bizonyítottnak. László Gyula és követői azonban megingattak a korábbi, ma is általános tanításban. Majd további kutatások fogják eldönteni, hogy kinek van igaza. Ezért is helyeslem Engel látszólag furcsa eljárását.

A XIV–XV. század történetének szakértője azonban a korai magyar kor feldolgozásakor végül mégis gazdagította saját kutatási eredménnyel történettudományunkat. Magyarazatot keresett ugyanis a magyar krónikák azon állítására, hogy Álmost, Árpád

apját és elődjét „megölték, nem mehetett be ugyanis Pannoniába” (15. old.). 1990-ben ezt még azzal indokolta, hogy ő volt a szakrális fejedelem, akit a kazárok hite szerint egy bizonyos idő után meg kellett ölni.¹³ Most arra mutat rá, hogy mivel Álmos korábban szövetséget kötött Svatopluk morva fejedelemmel, időközben azonban a magyarok Arnulf német királlyal szövetkezve be akartak törni a morva birodalomba, el kellett távolítani a Svatoplukkal szerződést kötött uralkodót. Engel szerint ez a szerződésszegés kínos volt a magyaroknak, és ezzel magyarázza az úgynevezett fehér-ló-mondát, amit ugyancsak megtalálunk forrásainkban. E szerint Svatopluk egy fehér lóért egy marok földet és füvet, továbbá egy korsó vizet adva tudtán kívül eladta országát. Ezt akarta Engel részletesen kifejtve akadémiai rendes tagi székfoglalójában előadni, erre azonban betegsége és halála miatt már nem volt módja.

Az Árpád-házi királyok korához is nyújtott Engel új adalékokat. Ezek közül talán a legérdekesebb a szabadok és szolgák társadalmi kategóriáiról alkotott nézete. Azt ő is elismeri, hogy az államalapítás korában erre a két rétegre oszlott az ország lakossága, az utóbbiak közel álltak a rabszolgákhoz. Az általános álláspont szerint ekkor, akárcsak a XIII. században, a szabadság ismérve a szabad költözés joga volt, és mivel ezzel kevesen rendelkeztek, fel kell tenni, hogy az államalapításkori közsabadok jó része két évszázad alatt lesüllyedt. Engel szerint viszont 1000 és 1200 között a szabadság és a szolgaság jelentése változott meg, tehát Szent István idejében az öröklődő terhekkel tartozók is lehettek szabadok. Ennek az elméletnek a legfontosabb következménye, hogy a várnépeket és előljárókat, a várjobbágyokat a szerző a szabadokhoz sorolja (59–66. old.). Mint ismeretes, az országban 1000 körül (fából épült) erődítmények, várak épültek, élükön az ispánnal, aki a vár területében, megyéjében az uralkodót képviselte. A vár ellátására szolgáltak a várföldek, ezeken éltek a várjobbágyok és a várnépek. Engel ezzel kapcsolatban is érdekes nézetet képvisel. Szerinte a várföldek nem a királyi földtulajdon egyik formáját képviselték. „A várföld a jelek szerint épp az ellenkezője volt a magánbirtoknak, lett légyen az a király vagy mások magánvagyon; a várnépek pedig a lakosságnak azon kategóriáit foglalták magukba, amelyek megőrizték szabad állapotukat, és nem kerültek földesúri hatalom alá.” (70–71. old.)

Az Engel által nyújtott kép az Árpád-kori társadalomról logikus egységet, viszont kétségkívül az uralkodó tanítástól eltérőt alkot. Nyilvánvaló, hogy a korszak kutatóinak állást kell foglalniuk ebben a kérdésben. Sajnos a szerző halála nem teszi lehetővé, hogy a várható ellenvéleményekkel szemben megvédje nézeteit. Meg kell még jegyeznünk, hogy az Árpád-kor, főként annak korai szakasza amúgy is a magyar történelemnek az a része, amelyet illetően nem alakult ki mindenben konszenzus a kutatók között, és nem egy kérdésben egymással ellentétes áll-

ásponst találunk. Ez különben természetes következménye annak, hogy a XIII. századig viszonylag kevés okleveles forrás maradt ránk, ami több megközelítést tesz lehetővé.

Engel saját legszűkebb kutatási területe, mint már említettük, az Árpád-ház kihalásától (1301) Mátyás király trónra lépéséig (1458) terjedő időszak. Nyilvánvaló, hogy itt találjuk a legtöbb – a régebbi összefoglalásokhoz képest – új eredményt. Ezek zömét a szerző régebbi tanulmányai részletesen kifejtették. Egy részüket már említettem (a honort vagy a Nagy Lajos-féle adományreformot). Néhány kérdést azonban ki kell emelnünk, annál is inkább, mert ezekről önálló tanulmányt korábban nem írt, noha mintegy mellékesen többször kitért rájuk.

Talán a leglényegesebb a királyi udvar és az udvari nemesség szerepének felismerése. Engel történetírói módszere ismertetéséhez is tanulságos bemutatásuk. Mivel a királyi udvar – Árpád-kori előzmények után – I. Károly korában tűnik fel mint komoly politikai tényező, a szerző az első Anjou uralkodó kormányzását leírva foglalkozik az udvarral (125–127. old.), amely, noha bizonyos módosulásokkal, 1526-ig létezett, később a könyvben, egy-két rövid említést leszámítva, már nem kerül szóba. Az udvar és az udvari alkalmazottai ugyanis a magyar középkor végéig a királyi hatalom fontos kormányzati eszközei voltak, amire régen nem nagyon gondoltak. Itt, I. Károlynál ismerjük meg az udvartartás rendjét, az itteni rangosztályokat is. Ezzel szemben az általa udvari nemességnek nevezett udvari alkalmazottak társadalmi szerepét a Nagy Lajos korával foglalkozó részben találjuk meg (152–154. old.). Ez is természetes. Mivel Engel az „új adománnyal” kapcsolatos, általa feltételezett adományreformot az udvari nemesség javára tett intézkedésként fogta fel, egy helyen, és pedig Lajos koránál, ahol kellett, foglalkozott mindkettővel. A lényeg azonban talán nem ez, hanem az udvari és a megyei nemesség megkülönböztetése. Azt viszont, hogy bárói méltóságokat elsősorban az udvari elit tagjai kaptak, egy harmadik helyről tudjuk meg, ahol a bárókkal foglalkozik (156–157. old.)

Ugyanazt a témát tehát három részre osztva, gyakorlatilag első történeti megjelenésekor tárgyalja, és pedig részben valamilyen más kérdéssel együtt. Fentebb, a kultúrtörténeti résznél hasonlóra hívtam fel a figyelmet. A lényeg tehát az, hogy Engel gazdaságosan bánt a rendelkezésére álló terjedelemmel: igyekezett semmit sem kihagyni, de sok kérdésre csak egyszer, és pedig gyakran egy vele összefüggő problémával együtt tért ki. Csak ismételni tudom magam: ha valaki tisztában akar lenni a középkori magyar történetről alkotott Engel-képpel, végig kell olvasnia az egész könyvet.

13 ■ Uo. 97. old.

14 ■ A Becse-Gergely és a Dorozsma nemzetségek példáját Györfly György (*Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. Akadémiai, Bp., 1959. 5–6. old.) hozta fel, szerinte azonban ezek a korai jelvények a nemzetségek totemállatait ábrázolták.

A régebbi történetírás nézete szerint első Anjou királyunk, I. Károly új hadszervezetet vezetett be. Erre semmi nyom nem utal, Engel pedig rámutat, hogy előzményei már az Árpád-korban megvoltak. A zászló alatt vonultak csatába a csapatok, amelyeket a vezér lobogója után neveztek el bandériumnak. (Hozzátehetjük, hogy ilyenformán a bandérium mint se-regtest ugyanazt jelenti, mint a zászlóalj.) A különbség annyi, hogy a régi megyerendszer fennállása idején a megyésispánok, az Anjou-korban pedig a bárók címeres zászlaja alatt vonultak hadba (158–159. old.). Ezzel kapcsolatban érdemes utalni Engel egy másik véleményére. A címerhasználatot a heraldikai irodalomnak megfelelően a XII. század végére helyezi. (Egyébként külföldön is alig fél évszázaddal lehet korábbra keltezni.) Itt az úri nemzetségek címereiről van még szó. Megemlíti azonban: „néhányik nemzetségi címer abból a jelvényből keletkezett, amelyet a nemzetség ispáni őse az ispáni zászlón használt, és a szimbólum eredete olykor a 11. századig követhető.” Ezzel magyarázható a két XI. századi testvértől leszármazó Becse-Gergely és Dorozsma nemzetség azonos címere (176. old.)¹⁴ Az más kérdés, hogy ispáni zászlókon előforduló jelvényt én magam nem ismerem, viszont ez valóban sok mindent megmagyarázna.

A késő középkorral foglalkozó fejezetekben Engel Pál túlnyomó többségben e sorok íróját követte, így innen csak egy-két kérdést emelek ki azok közül, amelyekben vagy újat mondott, vagy amelyekben nem vagyok vele teljesen egy véleményen. A szerző, aki birtoktörténeti kutatásai nyomán összeállította az ország birtokstatisztikáját, elgondolkoztató adatokkal szolgál. 1490-re a királyi birtokok aránya 4,5 százalékra csökkent, amihez még hozzászámíthatjuk a szabad királyi városok birtokait (4,1 százalék) és a székely székeket, valamint a jászkunok területeit (6,5 százalék). Az egyházi birtok aránya 13,5 százalék, ami európai viszonylatban nagyon alacsony. A többi a nemesség kezén volt (275–276. old.). A nemesség kezén levő birtokok megoszlását viszont nem itt, hanem a 279. oldalon mutatja be. Ezek szerint 1490-ben 32 főúri család kezén volt az ország területének 27 százaléka, 56 előkelő családnak 10 százaléka, 30 százaléka pedig a köznemességé. Bár összeadva ez nem ad ki 100 százalékot, az eltérés nem nagy, így világosan mutatja a királyi hatalom gyengeségét. Hozzá kell tennünk, hogy az arisztokrácia befolyása annál jóval nagyobb volt, mint ami birtokaik arányából látszik, hiszen a familiárisi viszonyok révén (erről jóval korábban, a 110–111. oldalon, I. Károllyal kapcsolatban írt) számos, főként előkelő nemes tartozott hatalmi köréhez. Az ország lakosságának azonban 3,5–4,5 százalékát kell a nemességhez számítanunk, kétharmaduk viszont jobbágytalan parasztnemes volt. Így az országban nagy tömegű politikai jogokkal rendelkező nemes élt, akik különösen országgyűlések idején valamely hatalmi csoportosulás oldalán mozgósíthatók voltak.

Azt hiszem, a százalékarányokba csúszott hiba ellenére nem becsülhetjük le ezen adatok jelentőségét, hiszen segítenek megmagyarázni a Jagelló-kor problémáit, és végeredményben a középkori magyar állam bukását. Ez valóban nem könnyű feladat, főleg Mátyás kormányzásával összehasonlítva. Engel, noha ismeri a korszakkal foglalkozó szakirodalmat, maga sem ad egyértelmű képet. A 287. oldalon mintha II. Ulászló (1490–1516) egyéniségéből, gyengeségéből, aktivitáshiányából magyarázná az ország gyengeségét. Egy uralkodó személyisége vitathatatlanul befolyásolja országa történetét, Ulászló pedig valóban nem volt egy Mátyás király. Más helyen viszont Engel a rendi törekvések káros hatását emeli ki (287–297. old.), sőt tulajdonképp ezzel magyarázza az állam meggyengülését. Abban egyet lehet véteni, hogy az urak azt akarták, hogy a király az ő testületükkel, azaz a királyi tanáccsal, a nemesi vezetők pedig azt, hogy az országgyűléssel együtt kormányozzon.

Van azonban ezekben a tézisekben bizonyos önelentmondás. Engelnek tökéletesen igaza van abban, hogy ahol a királynak módja volt beleszólni az ügyekbe, ott a kancellárok szándékai érvényesültek (291. old.). A titkárokat, ezeket az egyre növekvő számú és befolyású főhivatalnokokat pedig Engel szerint – jogosan – az kötötte össze, „hogy valamennyien az állam érdekeit képviselték, és ha az mégsem működött megfelelően, annak nem vezetőségük szakszerűtlensége volt az oka” (292. old.). Ebből viszont az következik, hogy II. Ulászló egyéniségét nem kell olyan lényegesnek tartanunk, hiszen a nagy hatalmú kancellár gyenge uralkodó mellett is jól elvezethet egy országot, amire tucatszámú külföldi példa idézhető. A három legfontosabb kancellár – Bakócz, Szatmári és Szalkai – tehetségét nehéz volna kétségbe vonni. Az állam széthullását tehát a rendi törekvések idézték elő, amelyekkel szemben pedig a kancellárok felléptek (292. old.).

A rendiség negatív szerepe az a pont, ahol a magam részéről óvatosabban fogalmaznék. Itt be kell kapcsolni fejtegetésünkbe a könyv magyar változatának – ahogy már említettük – az angoltól eltérő epilógusát. Engel itt utal a nagy ellentétre, ami Mátyás állama és a középkori magyar királyság 1526-os „dicstelen bukása” közt van. Idézem: „Nem a vere-ség ténye volt dicstelen, hanem annak módja. A támadás nem egy működőképes államot ért, amely kemény küzdelemben maradt alul, hanem egy belsőleg szétkorhadt politikai rendszert, amely szinte kínálkozott prédául. Mátyás halála után a magyar társadalom sorsa igen hamar úgy alakult, hogy képtelenné vált a hatékony önvédelemre. Pontosan ugyanazok a diszfunkcionális jelenségek mutatkoztak benne, mint jóval később a szintén öngyilkosságra ítélt lengyel nemesi köztársaságban. [...] Nyilvánvaló, hogy mint a lengyel–litván államot, úgy Magyarországot is a nemesi rend uralomra jutása tette tönkre.” Ezzel szemben felhossa a nyugati államok ellentétes példáját, és csak annyi pozitívumot talál a nemesi politikában,

hogy az hittel tette, amit tett: „kormányozni ugyan nem tudta az országot, de amikor eljött az ideje, kész volt vele együtt pusztulni.” Végül – és talán ez a könyv mának szóló alap gondolata – rámutat arra a hatásra, amit a köznemesi politikus, Werbőczy gyakorolt. A nemesség „idegengyűlölete, elfogultsága, illúziói és önimádata a XVIII. század végétől virulens nacionalizmusként él tovább”. Ez máig akadályozza egy modern, pragmatikus közéleti gondolkodás kialakulását (306–307. old.).

Az Engel által felvetett problémát kétfelől kell megközelíteni. Egyrészt a rendiség általános politikai szerepe, másrészt a konkrét, Jagelló-kori helyzet vizsgálható. Tudománytörténetileg a rendiség negatív értékelése a XIX. századi porosz állam légkörében felőtt történészeknél kezdődik, akik tagadták a rendek pozitív hozzájárulását az államalakításhoz.¹⁵ Mások viszont rámutatnak, hogy a középkor végén Európában a rendek az integráció és stabilizáció egyik elemét alkották.¹⁶ Ezt a megállapítást a kelet-közép-európai térségre, így Magyarországra, Lengyelországra és Csehországra is érvényesítik. Mint láttuk, Engel Lengyelország több mint két évszázaddal későbbi tragédiájával kapcsolta össze a Mohács felé vezető utat. Néhány példa ezzel kapcsolatban a modern szakirodalomból: a kiváló Kelet-Európa-kutató, Zernack a skandináv fejlődést vetette össze a lengyelével. Szerinte Európa többi részéhez képest, ahol a központ hatalmi eszközei megnövekedtek, az északkeleti régióban alig. „Rossz útra vezetne azonban, ha ezért az északkeleti »köz társasági« monarchiák politikai hatékonyságát alábecsülnénk.” (Konkrétan Svéd- és Lengyelországról van szó.) Ezeknél alkotmányosan átforgalmazott államjogi gondolkodásról és politikai filozófiáról is szó van. A két ország hatalomvesztése a XVIII. században Poroszországgal és Oroszországgal szemben következett be, amelyek a modernizációt militarista-abszolutista módszerekkel akarták elérni.¹⁷

Egy másik Kelet-Európa-kutató, Gottfried Schramm professzor néhány éve a lengyel fejlődést épp a magyarral és a csehvel összevetve lényegében hasonló megállapításokat tett. Ezt egy idézettel világítottam meg: „Nem sokkal 1500 után – beleértve itt Csehországot is – kiépült az általunk tárgyalt övezetben a rendi államiség tiszta formája. A cseh királyság 1500. évi országos szabályzatával, a lengyel országgyűlés 1505. évi Nihil novi-törvényével, és a Pest melletti Rákosmezőn ugyanebben az évben megszavazott magyar királyválasztási előírásokkal egy olyan államtípust határoztak meg, amely hangsúlyeltolódást engedett ugyan a mágnások vagy a köznemesség javára, de magas gátat emelt egy kora abszolutisztikus utószabályozás bármely árával szemben.” A kis Csehországban és az összezsugorodott Magyarországon a Habsburgok, azaz külső erő számolta ezt fel. „Lengyelország, Kelet-Közép-Európa tisztán megőrződött darabja, nyomatékosan példázza, hogy amennyiben nem léptek különleges feltételek közbe, ez a (politi-

ka) kultúra igen jól fennmaradhatott a XVIII. század második feléig, anélkül, hogy az országon belül komolyan megkérdőjeleződhetett volna.”¹⁸

Hasonló nézeteket és idézeteket hozhatnánk még, azonban, gondolom, ebből is világos, hogy a késő középkori magyar rendiség és az annak „pudingpróbájaként” használt lengyel példa az Engeléhez képest ellenkezőképpen is értelmezhető. A lényeg tulajdonképp abban keresendő, hogy az idézett külföldi tudósok a kora újkori abszolutista (és részben militarista) monarchiák iránti ellenszenvtől vezetettve az alternatívát a kelet-közép-európai rendi monarchiákban találták meg, ezért pozitívan értékelték a Werbőczyéhez hasonló politikai ideológiákat, valamint azt, hogy itt a helyi és regionális igazgatásban önkormányzatokat találunk. Igaz, ehhez még Angliát is hozzászámítják, azzal, hogy az „Anglia-Lengyelország”-típus a helyi igazgatásnak a rendi államba való betagozódása következtében védelmet nyújtott az abszolutista törekvésekkel szemben. Viszont Lengyelország, Csehország és Magyarország Angliánál következetesebben volt rendi államilag megszerveve.¹⁹ Magam nem kívánok állást foglalni. Végso soron Schrammék az abszolutizmus iránti ellenszenvükben pozitív példát találtak a mi régióinkban, Engel pedig a modern nacionalizmus ellen fellépve annak őseit éppen ebben a „pozitívumban” vélte felta-

15 ■ Vö. Winfried Eberhard: Herrscher und Stände. In: *Pipers Handbuch der politischen Ideen*. Hsg. von Iring Fetscher, Herrfried Münkler. Bd. 2. Piper, München-Zürich, 1993. 543. old. 2. j. Lásd még alább, 18. jegyzet.

16 ■ Heinz-Dieter Heimann: Europa 1500: „Ordnung schaffen” und „Sich-Einordnen lassen” als Koordinaten eines Strukturprofils. In: *Europa 1500. Integrationsprozesse im Widerstreit: Staaten, Regionen, Personenverbände, Christenheit*. Hrg. von Ferdinand Seibt, Winfried Eberhard. Klett-Cotta, Stuttgart, 1987. 555. old.

17 ■ Klaus Zernack: Probleme des Königtums in Nordeuropa im Zeitalter der Union von Kalmar (1397–1521). In: *Das spätmittelalterliche Königtum im europäischen Vergleich*. Hrg. von Reinhardt Schneider, Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen, 1987. 422–424. old. (Vorträge und Forschungen Bd. XXII.)

18 ■ Gottfried Schramm: Polen – Böhmen – Ungarn. Übernationale Gemeinsamkeiten in der politischen Kultur des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit. In: *Ständefreiheit und Staatsgestaltung in Ostmitteleuropa. Übernationale Gemeinsamkeiten in der politischen Kultur vom 16.–18. Jahrhundert*. Hrg. von Joachim Bahlcke, Hans-Jürgen Bömelburg, Norbert Kersten. Universitätsverlag, Leipzig, 1996. 13–38. old. Az idézet: uo. 18. old.

19 ■ Uo. 21. old.

20 ■ Engel, Kristó, Kubinyi: *i. m.* 282–283. old.

21 ■ András Kubinyi: *König und Volk im spätmittelalterlichen Ungarn. Städteentwicklung, Alltagsleben und Regierung im mittelalterlichen Königreich Ungarn*. Verlag Tibor Schäfer, Herne, 1998. 299–300. old. (Studien zur Geschichte Ungarns Bd. 1.)

22 ■ Engel, Kristó, Kubinyi: *i. m.* 414–415. old.

23 ■ *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1458–1490*. Francisci Döry collectionem manuscriptorum additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Geisae Érszegi, Susanna Teke. Akadémiai, Bp., 1989. 325–326. old. (1488), 322–324. old. (1487), 327–330. old. (1489). (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II/19.)

24 ■ Szakály Ferenc: *Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt (1314–1525)*. Wosinszky Mór Múzeum, Szekszárd, 1998. 28. old.

lálni. Idézeteim ennek bemutatásán kívül azt a célt szolgálták, hogy világossá tegyem, mennyire nem álltak példa nélkül a középkorvégi magyar viszonyok, hiszen lényegében a lengyel és cseh (ezt eddig is tudtuk), valamint a svéd helyzet is hasonló, így kétséges, hogy volt-e lehetőségük a középkori magyar politikusoknak más utat választani.

Mindez erősen elméleti jellegű kérdés. Azt nem tudhatjuk, hogy Mohács és az ország azt követő három részre szakadása nélkül Magyarország a lengyel utat követte volna-e, amint azt Engel és – érdekes módon – a lengyel fejlődést dicsérő idézett kutatók egyaránt hiszik. Forduljunk tehát a Mohácsnál dicsőtelenül elbukott, belsőleg szétkorhadt politikai rendszerhez, hogy Engelt idézzem. (Itt azonban a félreértések elkerülése végett meg kell jegyeznem, hogy a Jagelló-kor köznemesi politikusairól nekem is Engélhez hasonlóan negatív a véleményem.²⁰) Csakhogy egy rendezettebb, belső ellentétekkel nem megzavart rendszer is nehezen tudott volna ellenállni az I. Szelim uralkodása idején (1512–1520) Egyiptommal és Szíriával bővült Török Birodalomnak. Engel maga írta, hogy Mátyás tisztában volt azzal, a nyílt összütközést kerülnie kell a szultáni haderővel (251. old.). Hozzátehetjük, akkor a török még fele olyan erős volt, mint az 1520-as években.

A rendi viszonyok esetében is érdemes bizonyos mértékben korrekciót alkalmazni. Nézetem szerint a középkorvégi Magyarországon három politikai erő volt: a király, akinek még a Jagelló-korban is számos joga maradt, az urak, akik a királyi tanácsot tartották kezükben, végül az országgyűléseken szerepet játszó köznemesség. Mátyás egész uralkodása alatt változó összetételű koalíciókkal kormányzott, hol az urakkal, illetve egyik klikkjükkel, hol a köznemességgel (is).²¹ Tartalmilag, bár nem kimondva, lényegében Engel is ezt írja – egy lényeges eltéréssel. Szerinte Mátyás a köznemességet igyekezett féken tartani, mert a Zsigmond utáni zavaros időben kiderült, „hogy a királyi hatalom megerősítésének legfőbb akadálya a rendi országgyűlés”. Ezért 1476 után mindössze öt országgyűlést tartott, azaz a rendek befolyása csökkent (262. old.). Valószínűleg ezért írt csak keveset Engel az 1486-os törvénykönyvről, amelyet a régebbi történetírás épp a nemességnek tett gesztusként érté-

kelt. A király utolsó 13 évében tartott kisszámú országgyűlés még egyszer visszatér a Jagelló-kor leírásakor, ahol Engel a gyakori országgyűlésekkel igyekszik bemutatni a rendek növekvő hatalmát (287. old.).

Sajnos önkritikusan meg kell jegyeznem, hogy akaratlanul én vezettem Engelt ferde vágányra, és enélkül talán másként fogalmazott volna. A vele és Kristó Gyulával közösen írt késő középkori összefoglalásunk időrendi táblázatában ugyanis én csak az 1478-as, 1481-es, 1482-es, 1485-ös és 1486-os országgyűlést említettem.²² Csakhogy volt még országgyűlés 1488-ban, mégpedig legalább kétszer, de nem zárható ki, hogy háromszor. Ezen kívül 1487-ben a király a királyi tanáccsal szavaztatta meg az adót, ezt viszont a megyegyűlésekkel fogadtatta el, 1489-ben pedig a rendi ország kétszer szavazott meg számára adót, de nem tudjuk, hogy országgyűlésen-e, vagy az 1487-es módon.²³ Miután 1458–1477 közt tizenöt, 1478 és 1490 közt pedig biztosan hét országgyűlést tartottak, az arány nem rossz. Még egyszer hangsúlyozom, hogy én hagytam ki tévesen két országgyűlést az időrendi táblázatból.

Még egy megjegyzés. Az imént láttuk, hogy a királyi megyegyűlésekkel, azaz a vidéki nemesség önkormányzati testületével is fogadtatott el adót. (Megjegyzem, ebben II. Ulászló is követte, például 1491-ben.) A helyi nemesi önkormányzatok jelentőségét – mint láttuk – a külföldi szakirodalom is kiemelte. Nos, erről az önkormányzatról legutóbb Szakály Ferenc nyilatkozott, összekapcsolva azt a központi bíraskodással: „Hitünk szerint a Mohács előtti magyar jogrendszer a maga korában és szintjén meglehetősen jogbiztonságot kínált az ország nemes – és talán nem nemes – lakossága számára.”²⁴

Végeredményben, még egyszer hangsúlyozom, Engel Pál kitűnő munkát írt. Nemcsak a külföldi olvasó számára foglalta össze tudományos alapossgal a középkori Magyarország történetét, így feltehetően hosszú ideig ez lesz a Kelet-Közép-Európa történetével foglalkozók magyar kézikönyve, de nekünk, hazai olvasóknak is tudott újat nyújtani. A rendiség kérdésében esetleg más megközelítés is lehetséges lett volna, de ez talán nem is annyira tudományos probléma. □

A MAGYAR KÖZÉPKOR „TELEFONKÖNYVE”

Még postáskorában barátkoztam meg Engel Palival. Azt hiszem, Fügedi Erik említette egy nyári pesti utam alkalmával, hogy az az Engel, aki a várakról dolgozik, a Krisztina-központban található. Talán ebből az asszociációból is következett, hogy évekig (mit évekig? évtizedekig) tartó prozopográfiai és történelmi földrajzi munkáira egymás közt csak mint a „telefon-

BAK JÁNOS

könyvre” hivatkoztunk. Ehhez kellett elsősorban a komputer, amiről én tudtam már, hogy hasznos írógép, de mikor az egyik első számítógépét – természetesen Macintosht! – Ausztriából (ha jól emlékszem, amolyan tornazsákba átcsomagolva) áthoztam és ő elmagyarázta, milyen adatbázis meg térképprogram fut majd rajta, beláttam, hogy a jövőt látom magam előtt, de

azért nemigen tudtam elképzelni. Az a természetes, amivel Pali minden felhajtás nélkül megtalálta a technikailag legmegfelelőbb segédeszközt a munkájához, (szemben sokakkal, akik számítógépes eljárásukat mint arkánomot ünnepeltették, főleg mikor kiszámították vele, hogy a 36 fokos H₂O neve ezentúl „melegvíz” legyen, melyet ezennel felfedeztek), épp annyira jellemző volt rá, mint az a leplezetlen öröm, amivel a „telefonkönyv” CD-jét a kezembe nyomta. És az is, hogy, megint csak sokakkal szemben, pontosan tudta, hogy ez olyan szerszám, amivel gyorsabban és többet lehet kifarangni, de csak ha a mester tudja, mit és hogyan.

Engel tudta. Sok más „felfedezése” mellett – remélem – elsősorban arra fogunk emlékezni, hogy a XIV-XV. század politikai történetét „személyhez kötötte”. Mint annak idején a német, úgynevezett Tellenbach-iskola *Personenforschungja* azokat az addig mindenki által könnyű kézzel használt, de valójában formátlan és „üres” kategóriákat, melyek „birodalmi nemesség” (*Reichsadel*) vagy „birodalmi egyház” (*Reichskirche*) címszó alatt futottak, elsősorban a halotti megemlékezések könyveiben, élő (!) tartalommal töltötte meg, Engel az udvari és megyei nemességet, az udvaron belüli frakciókat tette, nemcsak az archontológiai katalógussal, hanem annak kritikus használatával, élővé. Késő középkoros kollégájával, Kubinyi Andrással együtt (akinek munkáját bátorkodtam egyszer úgy jellemezni, hogy „*medieval history of people*”), láthatóvá tette a középkori magyar királyság kisebb és nagyobb hatalmasait, immár nem olyan idejétmúlt és hamis dobozokba rakva, mint „nemzeti párt”, vagy „gonosz cselszövők”, hanem mint karrierjükben, fel- és letűnésükben követhető figurákat, annyira kézzelfoghatóan, amennyire a sovány forrásanyag (amit kevesen aknáztak ki nála alaposabban) megengedte.

Ezzel a módszerrel máris módjában volt évszázados előítéleteket – pontosabban a „nemesi szemléletű” és legalább Thuróczy óta uralkodó történetírás és történelemszemlélet tételeit – megdönteni. Jó példa erre Zsigmond két fő tanácsadójának, Garainak és Cilleinek a megítélése (*Realm*, 211. old., *Szent István birodalma*, 180. old.). Mindkettőjük pályájának és Zsigmond (s a királyság ügyei) iránti lojalitásuk ismeretében a Zsigmond kor rendjének két oszlopaként jellemzi őket, szemben az elterjedt „Garai-Cillei liga” legendával, amely, mint Engel írja, nem valós eseményeket tükröz hanem „ama történetek egyiké[t], amelyekkel akkoriban a vidéki kúriákban mulatták az időt, Zsigmond halálára várva”. Az „idegenek” (akkoriak és korábbiak) szerepének reális kiemelése szintén személytörténeti kutatásaira támaszkodik, de természetesen kifejezésre jut benne Engel történelemszemlélete is.

Ez a szemlélet az, amely nekem, akinek egy időben az volt a terhes feladata, hogy a magyar és közép-európai történetet és történetírást messze földön képviselje, különlegesen értékesnek tűnik: Engel

bátorsága, amivel a hazai és szomszédos zászlólobogtatásokkal szembenézett, sőt, -szállt. Első, 1990-es összefoglaló kísérletében az önmagával és olvasóival folytatott útkereső párbeszédet Szűcs Jenő programadó szavaival kezdte: „... történetírásról csak akkor lehet beszélni, ha olyan kategóriákkal dolgozik, amelyek jelentése Budapesten, Bukarestben, Prágában ... azonos”. Figyelmeztette a mai olvasót, hogy az abban szereplő urakkal és lovagokkal „a világon semmi, de semmi egyéb nem köti össze [őt], mint az, hogy történetesen azok is magyarul beszéltek és vasárnaponként misét hallgattak” (*Beilleszkedés Európába*, 12-13. old.). Meg is kapta érte a magáét. Ha jól emlékszem, egy miskolci úr fel is akarta jelenteni nemzetgyalázásért (vagy tán fel is jelentette?). Tíz évvel később, a most már (sajnos) végleges összefoglaló munka első mondataiban, úgy érzem, történészi hitvallásának szinte sziszifuszi reménytelenségét jelentette be, de nem vereségként, hanem harci zászlóként. Azt a reményét fejezte ki, hogy „ebben a könyvben a Kárpát-medence egyetlen olyan lakosa sem fog élvezetet találni, akit erős nemzeti érzések fűtenek” (*Realm*, xi. old.; *Szent István birodalma*, XI. old.).

Engel kimutatta, hogy az a szemlélet, amelyik Nagy Lajos nagyságát, Anjou Károly elfelejtését és Zsigmond rossz sajtóját örökítette a későbbi történetírásra (sok újabb szerző esetében – akik közé bátorodom magamat is sorolni – alighanem akaratlanul, csupán gondatlan forrástanulmány következtében) nem egyéb, mint a középkori „vidéki nemesség” képe saját koráról és közelmúltjáról. Ezzel a kritikai hozzáállást nem pusztán felfogás vagy ízlés kérdésevé tette, de tudatosítani tudta, hogy miért is fogadják el oly sokan (s ismételtetik egymásra hivatkozva) a megalapozatlan ítéleteket.

Ennél még tovább is ment, mikor a mai világ realitását tudomásul véve, angol nyelvű könyvében a történelmi magyar királyságnak a mai Magyar Köztársaság határain kívül eső helységneveit (egy-két anakronisztikus kivételtől eltekintve) a hivatalos szlovák, román, horvát, osztrák vagy szerb formában írta. (Az indexben, amelyben sajnos az angol szedők nemigen boldogultak régióknak ügyetlen ékezetével, többnyire megtalálhatók a magyar vagy latin variánsok is.) Tudom, hogy vannak sokan, akik ezzel a realizmussal nem szívesen néznek szembe, de azok nem tudják, hogy a külföldi olvasó csak nehezen elérhető történelmi atlaszokban tudná visszakeresni a történeti helyneveket. (Nem tudom, hogy – egy sztoikus bölcs eleganciájával viselt – hosszú betegsége utolsó hónapjaiban volt-e módja arra, hogy a magyar kiadás részleteibe beleszóljon. Bizony, nem lett volna rossz, ha abban pedig a – természetesen – magyar formában szereplő helynevek mellett vagy valamiféle konkordanciában a maiak is szereplnének. A fiatal magyar turista Szlovákiában nem fogja egykönnyen megtalálni Garamszentbenedeket...).

Nekem, s merem hinni, másoknak is – főleg ebben a mai, elszomorítóan nemzetieskedő és irreidenta-szágú világban – példamutató az a bátorság, ahogy Engel gondosan megalapozott kutatásokkal „leleplezte” kü-

lönb-különb haszontalan történeti legendáinkat és előítéleteinket. Remélem, hogy a magyar történészek képesek lesznek még sok ilyen, „senkinek sem tetsző” történeti munkát írni. In memoriam P. E. □

„MAGASRÓL NÉZVÉST”

Előbb ért a jelzés, hogy a *BUKSZ* a szokott tiszteletkört szervezi

MAROSI ERNŐ

Engel Pál angolul (s hamarosan magyarul is) megjelent, a középkori Magyarország történetét tárgyaló könyvének fogadására, de nem sokkal később meg kellett tudnunk, hogy a tiszteletkörből bizony ezúttal is tetetői gyülekezet lett. Miközben fogást keresve kerülgettem a témaként kitűzött művet, amely részleteiben, értékeléseiben és ítéleteiben nem tűnt teljesen ismeretlennek, de egyben lekerekítettebbnek, zártabbnak és egységesebbnek látszott, mint a téma eddigi kidolgozásai, leginkább az foglalkoztatott, vajon lehetséges-e most, a halálhír vétele után ugyanazt, ugyanúgy írni, mint tettem volna előtte. Egyáltalán, mi az értelme a recenzióknak akkor, amikor nem számíthatunk válaszra? De vajon személyes műfaj, egyfajta magánlevél-e a recenzió? Nyilvánvalóan nem, s ezért meg is írható.

Művészettörténészként az Engel Páléhoz hasonló kérdések foglalkoztatnak, az értékelés, a történelmi helyzetek meghatározásának, a folyamatok felismerésének és ábrázolásának gondjai. A magyar középkori művészettörténet-írás hagyományához kezdettől fogva (sőt már előbb, önálló tudományként való intézményesülése és specializálódása előtt, a nemzeti régiségtan XIX. századi kezdetei óta) hozzátartozik az a célkitűzés, hogy emléanyagát történeti forrásként interpretálja. A történettudomány összefoglaló művei mindig eszmei vázát, vezérfonalat jelentenek a művészettörténet számára, képét és szerkezeti vázlatát annak a környezetnek, amelyben hősei mozogtak, s amelyben az általa emlékként tárgyalt művek születtek. Nyilvánvaló, hogy a maga elbeszélésével a művészettörténész nem kerülhet ellentmondásba a történetírás által megalkotott múlt-képpel, még ha abban reménykedik is, hogy erről némely pontokon szemléletesebb, átélhető élményt is nyújthat. Ekként a történelmi szintézisek tanulmányozása mindig nagy kontroll-lehetőség is számára. Cserébe a művészettörténet-írás az ambícióval jelentkezik, hogy – a maga interpretációjának szabályai szerint – sajátos forrásanyaggal járulhat hozzá az amúgy nem bőven folyó forrásokhoz. A művészettörténet mint sajátos forrásstudium, illetve mint történeti segédtudományi diszciplína sok történettudományi iskolában játszik fontos szerepet. Ehhez nagy bizalom is szükséges e diszciplína módszerei és következtetései nek racionalitása, pozitív értéke iránt. Hiszen a mű-

vészettörténet időnként az ítékezés önkényességének, az esztetizá-

ló szubjektívizmusnak példájaként is rossz hírbe kerül. Egyszerre szolgáltatja a múlt aktualizálásának és a jelenkori igények historizálásának elkeserítő példatárát. Itt nem erről a művészettörténetről van szó. Amint ki tagadná, hogy van ilyen történetírás. Az Engel Pál által művelt történetírás rokonsága bizonyosan nem itt keresendő.

Ha tehát a művészettörténész a történelem forrásai között csak írottakat talál, s a fontos társtudományok felsorolásában csak a régészet és a nyelvészet szerepel, nem szükséges megbántódnia: mindez Engel módszeréhez tartozik. Más összefüggésben hangzik el (mert valóban hallani véljük) a rövid mondat: „Végtére is nem regényt írok”, ugyanolyan céltudatos nyilatkozatként, mint az utolsó év nevezetes elhatárolódásai a filozófiától, a történetfilozófiától, más középkortörténészek módszerétől. Ő, aki az 1980-as évek óta részt vett a művészettörténet minden jelentősebb nagy vállalkozásában, az 1987-es Zsigmondkiállításától kezdve a Pannonia Regia-kiállításig (1994), tartózkodott a műalkotások értelmezésétől, inkább az itinerárium, az élettörténetek, a történelmi táj rekonstrukciójára vállalkozva. Részt vett a középkori síremlékek corpusmunkálataiban: mindenekelőtt archontológiai kutatásainak eredményeivel, de ezekhez adatokat, támpontokat is igényelve. Ugyancsak nagy érdeklődéssel és hallatlan önzetlenséggel támogatta a várak, középkori kastélyok kutatásait; ebben régészek, művészettörténészek, műemlékes szakemberek mindig biztosan számíthattak tanácsaira, ötleteire, kérdésfeltevéseire. A *Szent István birodalma* kevés ponton tér ki művészettörténeti vonatkozású kérdésekre, mindig egyszerű ténymegállapításokat közöl, nem bocsátkozik értelmezésekbe, vitákba. Így lát közvetlen kapcsolatot I. Géza bizánci orientációja és a Szent Korona alsó része között („Géza [...] a VII. Mihály császártól kapott új koronát tette a fejére”). Esztergom III. Béla-kori palotája – egybehangzóan művészettörténeti értékelésével – „a korai gótika közép-európai recepciójának egyik legkorábbi emléke”, s minden bizonnyal egy régi értelmezési vitát dönt el az egykor „nemzetségi monostorokként” számon tartott XIII. századi emlékek kapcsolatba hozása a XIII. század elején a *novae institutiones* politikája által ösztönzött bárói uradalmakkal. A *Képes Krónika* Engel véleménye szerint Nagy Lajos *rendelésére* készült (ha

az illuminátor megnevezésében ragaszkodik is Hertul fia Miklóshoz). Alighanem a kijózanító ítéletek közé tartozik az a megállapítása, hogy „A (Mátyás-kori) magyar udvarnak [...] be kellett érnie az itáliai műveltség másodrangú képviselőivel”.

Nem a művészettörténeti elemzés és értelmezés bizonytalansága riasztotta el; ezeket a feladatokat inkább átengedte a szaktudományaknak. E magatartásának ismert korai példája a Zsigmond-kori királyi hatalom és arisztokrácia viszonyát tárgyaló könyve (1977), amelynek adattárában a Magyarországon található várak azonosításában a *Vártúrák kalauza* című kiadványra támaszkodott. Az indoklás egyszerű: „Hazai viszonylatban a célnak legmegfelelőbb, legújabb és viszonylag legrészletesebb munkát választottam, szemben a tudományosabb igényű, de kevésbé megbízható, régebbi összefoglalásokkal.” Nyilatkozataiból tudjuk, fiatalkora óta a várak foglalkoztatták, mindent tudott róluk, amit tudni lehet. Ha lemondott az egyenetlen értékű és színvonalú közlemények használatáról, ez mindenekelőtt annak következménye, hogy munkája átfogó információt igényelt. Gesztusa mellesleg felhívja a figyelmet arra is: a társtudományok egymásnak elsősorban nem szellemes ötletekkel, hanem korszerű adattárakkal lehetnek segítségére. Engel alaposan kivette a részét ebből a munkából minden közleményével, oklevéltárak kiadásában való fáradozásával, de például a *Korai magyar történeti lexikonban* (1994) vállalt nagy részével s a *Magyarország világi archontológiája 1307–1457* két kötetével (1996) és CD-Rom kiadásával is. Alig van megjelent munkája, mely ezekhez hasonlóan ne tartalmazna adattárszerű összeállítást, s ezért ne számíthatna hosszú életre.

Jellegetes Engel Pál-i fordulat, s a várakról való áttekintéssel rokon az, amelyben a régészet érdemeit méltatva, a több légfelvételt hiányolja. Azoknak, akiknek módjuk volt ilyeneket tanulmányozni, tudják, hogy a településeken is, a nyílt tájon is felülnezetből érzékelhetők a legvilágosabban a középkori maradványok; olyanok is, amelyeket a talajon járva, közvetlen közelből sem ismerhetünk fel. A középkori ország topográfiája s a középkori társadalom nagy struktúrái iránt érdeklődő történétíró által megkövetelt látásmód ez. Egyben Ady szellemében tudatosan vállalt nézőpont is: „Még magasból nézvést / Megvolna az ország, / Werbőczy-utódok / Foldozzák, toldozzák.” Ebből a nézőpontból Engel nemcsak a távlati, összefoglaló látásmódot vállalta, hanem a magyar progresszió Werbőczy-ellenességét is. Szikár elbeszélése szatírába csap át, amikor arról szól, hogy „Szapolyait a rendek nyomban Mohács után királlyá választották, kancellárja Werbőczy lett. Három év múlva mindketten tiszteletüket tették Szulejmán előtt a mohácsi csatatéren, s a nemzeti király ezóta oszmán vazallusnak számított. Werbőczynek sikerült hatalmas vagyont szereznie, de pártfogója halála után elvesztette, s utolsó hónapjaiban az elfoglalt Budán éldegélt a szultán kezgyéből.” A megélt rendszerváltások közben tapasztalt köpönygforogások élményei nélkül aligha lehetne ilyen

tömör és találó e siralmas karrier képe. Amint a jelenkor kritikája vezeti az *Epilógus* végső mondatának figyelmeztetését is: „Nem tapasztaljuk-e nap mint nap, miként akadályozzák a nemesi tradicionalizmus idejétmúlt szólamai és a nemzeti múlt félreismerése még fél évezreddel Werbőczy után is egy modern, pragmatikus közéleti gondolkodás kialakulását?” A középkori republikanizmus, a nemzeti történetírás e kedvence Engel szemében zsákkutca volt, amely a lengyel államot éppoly biztonsággal, csak később juttatta tönkre, mint a magyart. Jellemzéséből az arisztotelészi *Politika* középkori fogalomrendszerének negatív „demokrácia”-felfogása bontakozik ki, amely az erőszakos tömeguralmat a zsarnoksággal és az oligarchiával együtt sorolja az elviselhetetlen államformák közé. Nicolas Oresme XIV. századi *Politika*-fordításának illusztrációján kínzás, fogság és kivégzés jellemzi a társadalmi berendezkedésnek a hatásait is. Utolsó évének publicisztikáiban Engel Pál nagy erkölcsi bátorsággal igyekezett nyilvánosan hirdetni ezt a meggyőződését.

Középkori magyarországi történetének egyik legfontosabb alapelvét kimondja mindjárt a bevezetés ország-definíciója, az, amely a középkori Magyarország végét megállapítja: „Magyarország mint független ország a középkor végéig hosszú időre megszűnt ugyan, de mint politikai egység, a Habsburg Birodalom részeként fennmaradt 1918-ig, az első világháború végéig.” Ez a mondat egyben a historizáló ideológiák kategóriájába utalja, „a rövid életű Osztrák-Magyar Monarchia” perspektívájába helyezi a középkori állam kontinuitásának, renoválhatóságának elképzeléseit. Tudatában van ugyan annak, hogy etnikai és települési kontinuitás-kérdések, az új nemzetállamok által a középkorban keresett legitímációs igények ma is útjában állnak egy „civilizált” történetiszemléletnek, ezekre azonban nem sok szót pazarol. Inkább foglalkozik, több helyen is, hivatkozási alapjaiknak, így többszörösen is Anonymus történeti képének kritikájával.

Engel történétírói ideálja a részrehajlás nélküli objektivitás, s egyben a távolságból fakadó megértés a különféle múltbeli mentalitások iránt. Éppoly elfogulatlan tárgyilagossággal szól a kalandozó nomádok véres brutalitásáról, mint a korai királyság barbárságáról, az idős Nagy Lajosnak és anyjának korszerűtlen vallási vakbuzgóságáról, vagy a XV. századi bárók „aktív analfabetizmusáról”. Ezek egyben jellemzőkészségének, tömörségre törekvésében őt támogató leleményeinek fényes pontjai. Éppolyan fontos elemek, mint világos és pontos fogalommagyarázatai, s éppoly konkrétak, mint sok-sok szereplőjének rövidre fogott karriertörténetei.

A legirigylendőbb maga az elbeszélés: a rövidre fogott, lényegét láttató, egyszerű és világos diskurzus. Alig szól vitákról, nem többet, mint a középkori krónikások az őket írásra készítő ellenvéleményekről; tényeket állapít meg és sorol fel időrendben, mintha az általa hiányolt bővebb krónikás elbeszéléseket akarná pótolni. Engel Pálnak egyik legnagyobb

visszhangra és alapos tárgyalásra számot tartó módszertani megjegyzése a *Beszélő* 2001. februári számában közölt interjúban jelent meg a történetírás és a kutatás distinkciójáról. Talán ez a különbségtétel számíthatna a legnagyobb figyelemre is: erre nyilvánvalóan a tudományszervezés és -támogatás terén lenne szükség, mert gyökeres szakítást igényelne az azal a gyakorlattal, mely a természettudományos kutatásmodellrel erőlteti rá a történeti és filológiai diszciplínák egészére. Csak egy-egy mondatot elemezve,

a mögötte rejlő forrásadatokat és bibliográfiát számba véve érzékeljük igazán, hogy ez a látszólag könnyű és olvasmányos diskurzus egyben példa is a vállalt történetírói attitűd és a mögötte rejlő kutatómunka viszonyának elképzelésére.

Ez írás elején arról volt szó, hogy a művészettörténet-írás mindenekelőtt szemléleti támaszt, módszertani vezérfonalat igényel a történetírástól. Nem a részletekben, hanem az egésznek a szemléleti alapvonásaiban, stílusában kell ezt keresnie. □

SZENT ISTVÁN BIRODALMA ÉS JANUS PANNONIUS MANDULAFÁCSKÁJA

A kötetről, „amelyet az olvasó a kezében tart, elsősorban azt kell

KLANICZAY GÁBOR

tudni, hogy nem itthoni, hanem külföldi közönség számára íródott” – így hangzik Engel Pál itt ismertett, előbb angolul, majd magyarul is publikált könyvének legelső mondata, amit az idő tragikus módon átfogalmazott: most már elsősorban azt kell tudni róla, hogy ez lett legutolsó, életében megjelent könyve – egy külföldieknek szánt, de a magyar szakma számára is tanulságos összkép a középkori magyar történelem egészéről, amelyhez hasonlóra utoljára Hóman Bálint vállalkozott, több mint fél évszázada.²⁵ Noha nem annak volt szánva, e könyv méltó és érdekes megkoronázása lett Engel munkásságának, melyben, amikor barátja, Szűcs Jenő halála után az ő feladata lett az MTA Történettudományi Intézetében a középkorkutatás irányítása, jelentős energiákat fordított a szintetikus összefoglalásokra.²⁶ Ugyancsak a halála előtti hónapokban jelent meg egy másik, Engel legeredetibb szakmai teljesítményét egész más módon összegző munka: a *Magyarország világi archontológiája* és a *Középkori magyar genealógia* adatbázisát digitalizált formában közzétesítő CD-Rom.²⁷ Ha ehhez hozzávesszük a halála előtt egy évvel Ung megye nemességéről általa kiadott társada-

lomtörténeti monográfiát,²⁸ továbbá a *Honor, vár, ispánság* címet viselő,

néhány hete megjelent posztumusz tanulmánykötetet, amely az utóbbi két-három évtizedben írt, olykor szenvedélyes szakmai vitákat kavarázó, újító és gondolatgazdag cikkeket foglalja magába,²⁹ majdnem sikerült felidézünk a magyar középkorkutatás egyik legtehetségesebb, legszellemdeusabb vezető egyéniségének sokoldalúságát. Engel Pál egyaránt képes volt az általános összefüggések bemutatására és arra, hogy eredményesen változtasson a közfelfogáson egy-egy általa kutatott rész kérdésben. Kedvenc területén, a késő-középkori nemesség és az állami tisztviselők genealógiai, családtörténeti vizsgálatában a történettudomány tradicionális forrásfeltárását a szociológia és a számítógépes adatbázisok modern eszközeivel párosította. A forráskiadást éppúgy kötelességének tekintette, mint a nagyközönség számára írt s a középkor-értelmezés ideologikusabb vetületeihez is hozzászóló írásműveket – összefoglalásokat, népszerűsítő cikkeket, olykor a „sumerológiát” ostorozó, szenvedélyes hangú publicisztikát.³⁰

„Majdnem sikerült felidézünk sokoldalúságát”, mondtam az imént, mert még három dolgot okvetlenül hangsúlyozni kell. Először is iskolateremtő képességét: a kilencvenes években maga köré gyűjtött fiatal munkatársak köréből igazi, elsőrendű szakmai műhelyt tudott létrehozni. Innen visszapillantva tűnik fel nagy veszteségünk, hogy keveset volt módja egyetemen tanítani (a néhány év szegedi és az epizódyszerű ELTE bölcsészkarai oktatást, valamint a CEU Medieval Studies néhány doktoranduszával való együttműködést lehet itt megemlíteni). Másodsorban azt a világnézeti, kulturális nyitottságot, amelynek jegyében igyekezett meghaladni az egymással hagyományosan kommunikációképtelen közép-európai történetírások nacionalista elfogultságait, azt az együttműködő készséget, amelynek jegyében értelmes új dialógusba, együttműködésbe kezdett román, szerb és horvát történész kollégáival.³¹ Végül harmadikként megkapóan

25 ■ Bálint Hóman: *Geschichte des ungarischen Mittelalters*. Berlin, 1940.

26 ■ Lásd a 9. jegyzetben idézett két szintézist, továbbá: *Virágkor és pusztulás. A kezdetektől 1606-ig*. Összeáll. és szerk. Glatz Ferenc. A szövegeket írta Engel Pál és Szakály Ferenc. Bp. 1995. (Magyarország története térképeken elbeszélve.) 1-67. old.

27 ■ Lásd 2. jegyzet.

28 ■ Engel Pál: *Nemesi társadalom a középkori Ung megyében*. Bp., 1998.

29 ■ Engel Pál: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Szerk. Csukovits Enikő, Osiris, Bp., 2003. 701 old. Itt olvasható munkásságának teljes bibliográfiája, 680-701. old.

30 ■ Engel Pál: Úrigyerekek tévúton. *Népszabadság*, 59 (2001), 110. szám, 21., 24. old.

31 ■ Ezt a célt szolgálta újabban a *Mediaevalia Transilvanica* c. román-magyar nyelvű folyóirat, amelynek egyik alapító szerkesztője volt.

személyes érvelő-elbeszélő stílusát, gondolkodói habitusát kell említenem. Az angol közönség számára írt összefoglaló munka bevezetőjét, első fejezeteit olvasva soraiból újra kicsendülni hallottam hol türelmesen, hol ingerülten, de mindig meggyőzően érvelő, a történelem fura fintorait kellő ironiával kommentáló hangját, s megjelent szemeim előtt a szája szegletében bujkáló bölcs, kicsit gunyoros mosoly.

Ezen általánosabb és személyes megjegyzések után rátérek magára a könyvre. Egy nemzet sok évszázados történetét korszerű értékelésben bemutatni a világnak: igazi felelős történetírói feladat. Ezt a magyar történelem esetében még az is tetézi, hogy azon keveseknek, akik egy ilyen külföldnek szánt összefoglalásra vállalkoznak, illik közvetíteni kollégáik olyan eredményeit, amelyek nyelvi okokból elzárva maradtak a világtól. E feladatnak mintaszerűen tesz eleget az angol kiadáshoz csatolt bibliográfia. Nem kis feladat összeszedni a legfontosabb hazai szerzők szakmunkáinak szerteszórt helyeken, mindenféle konferencia-kötetben, folyóiratban, Festschriftben, itthoni alkalmi kiadványokban idegen – angol, német, francia és olasz – nyelven megjelentetett változatait (melyek megítéléséhez alkalmasint mindezeket a nyelveket használni is tudni kell), és mindezt kiégszítteni olyan, magyar történelemre vonatkozó külföldi publikációkkal, amelyeket a hazai történettudomány többnyire nem méltat figyelemre. Magyar kutatók is igen sok hasznos utalást találhatnak benne, hibás szerkesztői döntés volt kihagyni ezt a bibliográfiát a magyar változatból.³²

Egy sok évszázadon átívelő összefoglalás azonban csak akkor válik igazi könyvvé, ha túlmegegy mások eredményeinek pusztá összefoglalásán: ha a tárgyalt fél évezred forrásanyagához a legtöbb helyen szuverén módon tud hozzászólni. Engel munkájának a legnagyobb érdeme, hogy – a magyar középkorkutatásban párját ritkító módon – erre a feladatra képessé tette sokoldalú tájékozódása. Túl a magyar nemesség, a birtokrendszer s a méltóságviselők XIV–XV. századi történetének különböző aspektusain, amelyeknek ő volt a legelismerőbb szakértője, további tanulmányaiban eredeti megfigyeléseket tett közzé számos kérdésben, a honfoglalástól és a fehérlő-mondától³³ a török–magyar háborúig,³⁴ a góti sarkkövektől³⁵ a történeti topográfiáig.³⁶ Ez tette lehetővé, hogy a magyar történelemről adott áttekintése során szinte minden korszakban, minden fejezetben akadt olyan terület, ahol a „hazai pálya” magabiztosságával mozoghatott.

Külföldi olvasóknak hasznos, s egyben a tárgyalás mód szemléletességéhez is hozzájárul, hogy Engel a magyar történeti kutatás forrásadottságainak, s az ebből adódó hiányoknak és lehetőségeknek számbavételével kezdi a könyvét.³⁷ A könyv folyamán, miközben egyik korról a másik után kapjuk az összefogott s egyúttal olvasmányos leírásokat, amennyire egy ilyen összefoglaló munkában erre lehetőség nyílik, Engel arra törekszik, hogy magukat a forrásokat

szóltassa meg, s a fennmaradt források logikájához és lehetőségeihez deklarált szándékkal ragaszkodva rajzolja ki a kor képét. (*Document-monument* – legyen a dokumentum emlékmű – fogalmazta meg ezt a módszertani elvet a hetvenes évek elején Michel Foucault.³⁸ Ez a követelmény valójában annyit jelentett, hogy a túlzottan társadalomtudományoskodó megközelítés helyett kerüljön a hangsúly ismét a forrásokra a történelmi elemzésben – ettől Engel Pál sosem tért el.) A források között előkelő helyet kap maga a nyelv, az etnikumokhoz, nyelvcsoporthoz s ezen keresztül meghatározott történelmi situációkhoz köthető helynevek, munkaeszközök, mezőgazdasági termények, társadalmi intézmény- és rang-elnevezések nyelvünkben tovább élő szókészlete. A sza-

32 ■ Engel: *The Realm of St. Stephen*, 396–430. old. Az elismerés mellett szövé tennék egy-két apróbb hiányosságot is: némi figyelmetlenséggel a források egy része (a Silagi és Veszprémi által kiadott Anonymus, a Bak, Bogay és Silagi által kiadott szent-legendák, Freisingi Ottó műve Barbarossa Frigyes tetteiről, Kottanerné históriája, a Bonfini által írt *Rerum Ungaricarum Decades*, a Döry és mások által kiadott *Decreta Regni*, Gyöngyösi Gergely pálos rendtörténete és Brodarics krónikája) a kronológiailag elosztott szakirodalomba lett besorolva, és nem a *Források* alfejezetbe; egy másik hiányosság, amelyre még az ismertetésben is visszatérek, a bőséges művészettörténeti, filológiai és irodalomtörténeti, idegen nyelven is hozzáférhető irodalom majdnem teljes elhanyagolása – pl. Dercsényi Dezsőtől, Madas Edittől, Marosi Ernőtől, Szőrényi Lászlótól, Vízkelety Andrásról is akadt volna ide illő idegen nyelvű tétel.

33 ■ Engel Pál: A honfoglalás és a fehérlő-monda „igaz” története. 2000, 12 (2000), 5. szám, 4–8. old.; repr. in: *Honor, vár, ispánság*, 649–660. old.; uő: A honfoglalás kora. In: *Milleniumi magyar történet. Magyarország történelme a honfoglalástól napjainkig*. Szerk. Tóth István György, Osiris, Bp., 2001. 17–33. old.

34 ■ Engel Pál: A török–magyar háborúk első éveit 1389–1392. *Hadtörténeti Közlemények*, 111 (1998), 561–577. old.; repr. in: *Honor, vár, ispánság*, 555–577. old.; uő: Ungarn und die Türkenfrage zur Zeit Sigismunds (1387–1437). In Tillmann Schmidt – Péter Gunst (Hg.): *Das Zeitalter König Sigismunds in Ungarn und im Deutschen Reich*. Debrecen, 2000. 55–71. old.

35 ■ Engel Pál, Lővei Pál, Varga Livia: Főnemesi sírkövek a Sigmond kori Magyarországon. In: Fügedi Erik (szerk.): *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Gondolat, Bp., 1986. 203–233., 348–351. old.

36 ■ Engel Pál: A középkori Dunántúl mint történeti táj. In: Mikó Árpád, Takács Imre (szerk.): *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Bp., 1994. 13–20. old.; repr. in: *Honor, vár, ispánság*, 433–450. old.; uő: A Drávántúl történeti topográfiája: a történeti rekonstrukció problémája. *Történelmi Szemle*, 39 (1997), 297–312. old.; repr. in: *Honor, vár, ispánság*, 472–493. old.

37 ■ Itt egyébként támaszkodhatott arra is, hogy ő írta a magyar „Urkundenwesen” címszavát a *Lexikon des Mittelalters* VIII. kötetében, Hg. N. Angermann et al. München, 1997. 1307–1308. old.

38 ■ Michel Foucault: *A tudás archeológiája*. Atlantisz, Bp. 2001.

39 ■ Pl. Charles Seignobos: *A francia nemzet őszinte története*. Ford. Cs. Szabó László, Athenaeum, Bp., é. n.

40 ■ Engel Pál: *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Sigmond-korban (1387–1437)*. Ertekezések a történeti tudományok köréből 83. Akadémiai, Bp., 1977. 229. old.; uő: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. (Lásd. a 2. jegyzetet); a *Honor, vár, ispánság* c. kötet tanulmányainak nagy része is e témakörrel foglalkozik.

41 ■ Itt támaszkodik persze ezt tárgyaló gazdagon dokumentált tanulmányaira, melyek többsége megtalálható a *Honor, vár, ispánság* c. kötetben.

vak értelmezésének, az *etimológiának* már a középkorban is igen népszerű műfaja segít értelmezni a más forrásokkal alig dokumentált korokat. A korai történelem más problémáinak a jellemzések az első magyar törvénykönyvek részletes kiaknázása mellett szóhoz jut a régészet, a faluásatások, a pénzleletek, a néprajz ismeretanyaga. S amikor a XII. század táján szaporodni kezdenek az elbeszélő források, megszólaltat néhány nyugati és arab útleírást, s használni kezdi a szaporodó magánokleveleket. Mindezek alapján meg lehet ugyan fogalmazni néhány érdekes hipotézist, például a pogány kori „közsabadságról”, de valójában nehéz feladat mindebből képet alkotni a korai magyar társadalomról – osztja meg olvasóival a problémát Engel (57–59. old.). Kitergetti kártyáit az asztalra, együttgondolkodásra hívja olvasóit, „őszinte történetet”³⁹ ír, akár száz évvel korábbi, nagynevű elődei.

A XIII. században azután hirtelen megszorodnak a források, „oszlik a sűrű homály” (73. old.). Közledünk a bőven dokumentált XIV–XV. századhoz, ahhoz a korszakhoz, amelynek tömeges adataiból készítette maga is a legtöbb maradandó tanulmányát.⁴⁰ A stílus kissé változik ugyan, de a tudományoskodó táblázatok, statisztikák, számsorok helyett itt is megmarad a személyes, „emberközeli” bemutatási mód. Engel igyekszik megjeleníteni a társadalmi konfliktusok számos fontos szereplőjét, mint például Anjou I. Károly oligarcha ellenfeleit (Csák Mátét, a Kőszegieket) és új báróit: Druget Fülöpöt, Szécsényi Tamást, Akos Mikcsét és Zólyomi Doncsot (124–125. old.); az egymással szemben álló új, udvari és szegényebb, vidéki nemesség konfliktusát, amelyet a Toldi-monda örökített az utókorra (ezt mutatta be Engel annak idején akadémiai székfoglaló előadásában); a Zsigmond-kori ligák pártharcainak, fordulatatos balkáni ügyleteinek sokféle főúri és egyházi szereplőjét (167–178. old.); olyan prominens Magyarországon élő külföldieket, mint Ozorai Pipó, és olyan külföldre vetődött magyarokat, mint Tar Lőrinc vagy a Velencében száműzetésben meghalt Salgai Miklós (205. old.); s persze bemutatja az arcképcsarnokban a középkor végi Magyarország színes reneszánsz főurait, Hunyadi Jánost, Újlaki Miklóst, Szapolyai Jánost, egyház-politikus egyéniségeit, Vitéz Jánost, Nagylucsei Orbánt, Bakócz Tamást, Szatmári Györgyöt, valamint „a magyar nemesség történeti és politikai gondolkodását évszázadokra megszabó” Ugocsa megyei kisnemes-jogászt, Werbőczy Istvánt (288–289. old.).⁴¹ Nem ismerem a nemzetközi történetírásban sem olyan példát, amelyben egy ehhez hasonló, fél évezredet átölelő történelmi áttekintés vállalkozott volna arra, hogy egy ország főnemesi-egyházi társadalmát ilyen gazdag változatosságú portrészorozattal illusztrálja, ezzel téve társadalomtörténeti, „prozopográfiai” módon érthetővé e távoli korok politikai életének, hatalmi viszonyainak az alakulását a szélesebb érdeklődő közönség számára.

A könyv igazi főszereplői azonban egyértelműen a királyok és a királynék. Már a könyv címe – *Szent István birodalma* – is arra utal, hogy Engel új tekintéllyel kívánta felruházni a Suetonius óta bevett és csupán a közelmúltban népszerűtlenné lett történetírói módszert: a világtörténelem uralkodók szerint rendszerezendő. Nem mintha nem ismerte volna a modernebb társadalom- és civilizációtörténeti rendszerezések módszertanát, annak kérdései azonban kevésbé foglalkoztatták. Ami izgatta, az egy újszerű, politika- és intézménytörténeti szempontból újra módszeresen végiggondolt magyar államtörténet. Ennek a problémakörön belül vetődött fel az uralkodói hatalom szervezettsége, célirányos használata, illetve annak hiánya, s mindebből következően az, hogy az egyes uralkodók milyen adottsággal rendelkeztek, hogyan éltek a kínáló lehetőségekkel, hogyan feleltek meg a történelem által rájuk mért feladatnak. Ilyen nézőpontból magyarázza Engel a felendülés és a hanyatlás, a diadalmas terjeszkedés vagy a tragikus vereség történelmi fordulatait.

Az uralkodói portrészorozat azonban egy félvezéres léptékű áttekintésben vázlatos lehet csak. Ennek szükségszerű egyhangúságát próbálta Engel olykor személyes megjegyzésekkel élénkíteni: II. Istvánt „izgága és erőszakos fiatalemberként” jellemezte (46. old.), II. András, úgymond, „szépapja, Álmos nyugtalan természetét örökölte” (78. old.), Kun László dicstelennek ítélt országlásának történetét így fejezi be: „a királyság már összeomlóban volt, amikor 1290. július 10-én a királyt végre sikerült orgyilkosokkal megöletni...”. Ráismerek Engel stílusára és fanyar humorára, de azt gondolom, hogy az ilyen „colloquial” kiszólások nem valók az igényes történeti elemzésbe. Ha az uralkodó-személyiség problémája izgatta volna, inkább a források jelzőinek részletesebb idézésével és az itt felismerhető toposzok távolságtartó elemzésével lehetett volna ezt megoldani.

Engelt azonban nem ez érdekelte, hanem egyféle körültekintő ítélkezés arról, hogy milyen „eredményt” könyvelhet el egy-egy uralkodó. Abban próbált újítani, hogy a magyar történetírás hasonló megfontolások alapján kiosztott „osztályzatait” szinte minden esetben kritikusan újraértékeli, saját szempontrendszer szerint újraértékeli, s az eredményes „országépítő” egy új csoportját emelje ki. Így irányult a figyelme Könyves Kálmánra, aki alatt megkezdődött az a „magyar expanzió”, amely „1390-ig Közép-Európa vezető hatalmává teszi Magyarországot” (36. old.); ebből a szempontból értékelte II. Géza diplomáciai erőfeszítéseit és I. Imre Balkán-politikáját. Elemzésében nem vitatta ugyan Szent István, Szent László, III. Béla és IV. Béla hagyományosan elismert érdemeit, igazi dicsérete azonban két, eddig kevésbé nagyra értékelt késő középkori királyunknak, a „karddal egyesített és bölcsességgel megreformált ország” (119. old.) kormányzását, gazdaságát a XIV. században újrászerve-

ző, „céltudatos, következetes realpolitikát folytató” (129. old.) Anjou I. Károlynak és a magyar történetírói hagyományban népszerűtlen, hagyományosan előbb a bárói klikkek foglyaként, majd Magyarországgal nem törődő császárként ábrázolt, valójában azonban igen szívós adminisztrátorként és végső soron sikeres magyar királyként működő Luxemburgi Zsigmondnak jut. Mátyás király esetében ő is csatlakozik a hagyományos elismerő ítélethez, és újszerű indoklással támasztja alá: „Karrierjén végigtekintve egyre világosabb, hogy a mintakép, akit követni akart, nem apja volt, hanem Zsigmond.” (264. old.) A dicséretetek, a pozitív osztályzatok mellett Engel ad hangsúlyosan negatív értékeléseket is: II. István, II. András és Kun László már említett példáin túl illet kap a késő középkorban II. Ulászló és az országot az összeomlásba vezető II. Lajos – az utóbbi az egyetlen olyan középkori magyar uralkodó, akit nemhogy egy külön alfejezetre, de egy külön róla szóló bekezdésre sem érdemesít (302. old.).

Összefoglalva: a középkori magyar királyság fél évezrednyi politikátörténetéről kibontakozó kép fordultatos és tanulságos – szerencséje van az angol olvasónak, hogy ilyen módszeres elbeszélést kapott arról, hogyan látja e korszakot a mai magyar történet-tudomány. Nem rejthetem azonban véka alá, hogy a magam részéről aránytalannak, túlhangsúlyozottnak tartom az „egyik király a másik után” szempontjának minden más történeti kérdés rovására való előtérbe állítását. Engel a bevezetőben kicsit dacosan szögezte le, hogy számos fejezetet vett át korábbi összefoglaló munkáiból. („Ha korábban sikerült már egy témát a kellő színvonalon és terjedelemben megfogalmaznom, akkor most nincs okom rá, hogy újralfogalmazzam, pusztán azért, hogy különbözzék az előző szövegtől. Végére is nem regényt írok.” – XII. old.) Elfogadva ezt, magam is hasonló eljáráshoz folyamodom a jelen problémával, vagyis a politikátörténet primátusával kapcsolatban, és idézek egy kritikus passzust, amit 1991-ben Engel egyik itt felhasznált korábbi munkájáról, a *Magyarok Európában* című sorozatba készített könyvéről írt kritikában fogalmaztam meg:

„Engel szintézise korszerű változatban illusztrálja a magyar történetírás sajátos érdeklődési területeit, egyúttal szembetűnővé teszi azt is, ami e témakörön mindig is kívül rekedt. Nevezzük e megközelítés szervezőelvét röviden »politikátörténeti fétisnek«. A középkori Magyarország és Európa története első sorban különböző, egymással hosszadalmas háborúkat folytató országokról szól, melyeket váltakozó királyi dinasztiák s a mellettük lassacskán kifejlődött hivatalok, képviselői intézmények igazgatnak. Mind ebbe ugyan bele-beletagolódtak kultúrtörténeti kitekintések; a marxista korszak obligát módon hozzáillesztett némely társadalomtörténeti és gazdaságtörténeti eszmefuttatásokat is, de a rendszerezési keretet továbbra is a nemzeti politikai egységek adták. De mi ezzel a baj? – kérdezhetné az olvasó... Elő-

ször is talán az a baj vele, hogy a nemzeti királyság területi fennhatóságáról, mely csak a középkor végén vagy az újkorban válik igazán jelentőssé, anakronisztikusan markáns képet rajzol, míg más, a középkorban hasonlóan fontos – kisebb vagy átfogóbb – szerveződési formákat figyelmen kívül hagy. A kisebbre legyen példa az együttélés elemei kerete, a család, a háztartás, a rokonság, a vár (pedig az utóbbiról Engelenek van saját mondanivalója),⁴² másfelől a faluközösség, a kolostor, a vallási testvériség, a céh [...] a kollégium, a királyi-hercegi udvar, de a zarándokcsapat, a rablóbanda, a katonatábor is. A nagyobbra pedig említsük az átfogóbb ökológiai egységeket: Mediterráneum, Skandinávia, kelet-európai síkvidék; tengerpartok, erdőségek, fennsíkok, hegységek, legelők, pusztaságok s az őket összekötő utak, folyóutak, tengeri útvonalak stb.”⁴³

Mutatis mutandis, ezt a bírálatot a mostani könyvvel kapcsolatban is leírhattam volna. Igaz, filológusként összevetve a mostani könyvet az 1991-es (és az 1998-as) áttekintés megfelelő részeivel, a sok egyezés mellett sok különbséget is találtam, akár az apróbb (félszavakra, bekezdésekre vonatkozó) változtatások háttérében is fontos újabb kutatások, megfigyelések állnak, és a tíz-húsz évvel ezelőtti összkép igen sok helyen gazdagodott. A történeti régiók kérdéskörében például mintaszerű elemzést kapunk. A Balkánnal kapcsolatos magyar hódító politika fordulatainak részletes tárgyalása a könyv legalaposabban kidolgozott vonulata, a XII. századtól kezdve szinte minden uralkodó történetéhez, de különösen Nagy Lajos és Zsigmond korszakához újszerű magyarzó elemeket kapcsol, ha fejezetenként kioperálnánk a könyvből, akár egy „Magyarország és a Balkán a középkorban” című kismonográfia lehetne belőle. Egy másik régió ugyanakkor, a hagyományos (lengyel–cseh–magyar) „Közép-Kelet-Európa”, amely Szűcs Jenőnek még annyira fontos volt,⁴⁴ s amelynek sajátosságairól, kapcsolatrendszeréről 1991-es szintézisében Engel is elég sokat írt,⁴⁵ az újabb könyvben csak futó említést kap (néhány szó csupán az 1335-ös visegrádi királytalálkozóról, csak mellékes felsorolás az egymást követő XIV. századi közép-európai egyetemalapításokról – 166. old), alig valami szól a huszitizmusról. Miközben a gazdasági fejlődés bizonyos vonatkozásai, például a pénztörté-

42 ■ Engel Pál: Vár és hatalom. Az uralom területiális alapjai a középkori Magyarországon. I–II. *Világosság*, 25 (1984), 288–295., 367–375. old.; repr. in: *Honor, vár, ispánság*, 162–197. old.

43 ■ Klaniczay Gábor: *Kalandozás Európában*. BUKSZ, 1991. ősz, 418. old.

44 ■ Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Magvető, Bp., 1983.

45 ■ Engel: *Beilleszkedés Európába*, 275–285. old.

46 ■ Itt ugyanis támaszkodik arra a másik szövegre is, amelyet a Kristó Gyulával és Kubinyi Andrásal közösen írt, 1998-ban megjelent *Magyarország története* kötetében közölt.

47 ■ Engel: *Beilleszkedés Európába*, 224. old.

48 ■ *Uo.* 275. old.

49 ■ Lásd: 4. jegyzet..

net, s mindenek előtt a magyar arany XIV–XV. századi nagy jelentősége a korábbi két áttekintésnél⁴⁶ sokkal részletesebben és plasztikusabban van leírva (206–211. old.). Viszont az 1991-es könyvben még részletesebben tárgyalt XIII. századi „modernizációval” kapcsolatos eszmefuttatások⁴⁷ vagy a középkori városiasodás „korlátainak” a magyar történettudományban évtizedek óta boncolgatott problémája⁴⁸ meglepő módon kimarad az új áttekintésből (bár magáról a magyar városhálózatról tömör, plasztikus képet kapunk – 211–223. old.). Miközben Engel kitűnő elemzést ad a magyar társadalomtörténet néhány fontos és nemzetközi nézőpontból szemlélve igen eredeti megnyilvánulásáról, az *Aranybulla* megszületése előtti nemesi mozgalomról (82. old.), a XIV. századi „honor” intézményéről (melyről annak idején a legnagyobb vitát kavartó, újító tanulmánya született)⁴⁹ vagy az Anjouk által bevezetett *nova donatio* rendszeréről, az újabb áttekintésben mintha kevesebbet foglalkozna a magyar történeti jelenségek európai kontextusával. Elmulasztja, hogy összehasonlítsa a rendi képviselői rendszerre törekvő más európai mozgalmakkal (például a *Magna Charta* születésének körülményeivel), vagy a *honor* intézményének korai, Karoling-kori modelljeivel. Ezekről a párhuzamokról Engel sokat tudott, korábban írt is, tehát a hangsúlykülönbségek, az eltérő arányok inkább csak az utóbbi évtizedben nála (is?) bekövetkezett szemléleti változást tükrözik. Mintha e külföldnek szánt áttekintés írása közben arra a döntésre jutott volna, hogy mások történetével törődjenek azok szakértői, nem az ő dolga az összevetés – az angoloknak szánt könyvben valahogy nem fűlt a foga az összehasonlító vizsgálódáshoz. Ennek hátterében talán az lehetett, hogy az évezredfordulóra Magyarországon elhalványult az az évszázados – valljuk be: némiképp kompenzáló – igény, hogy efféle összehasonlításokkal bizonygassuk Európához tartozásunkat. Engel a jelek szerint saját magának azt a feladatot adta, hogy az adott terjedelmen belül minél részletesebben, minél több adattal szemléltesse a magyar állam- és társadalomfejlődés általa lényegesnek tartott aspektusait.

Tizenkét évvel ezelőtt a „politikátörténeti fétis” megjelöléssel nemcsak az ellen próbáltam tiltakozni, hogy ez a szemlélet elhanyagolja a középkori civilizáció birodalmaknál, nemzeti királyságoknál vagy tartományi politikai hatalmaknál szélesebb kereteinek tekintetbevételét. Az ellen is berzenkedtem, hogy ez a felfogás az összképben nem talál helyet a középkori élet e politikai egységeknél szűkebb, „lokálisabb”, hétköznapi szintereinek és meghatározottságainak. Valóban, továbbra is, az új könyvből is hiányzik egy ilyen összetett történelmi panoráma: kimaradnak a család, a gyerekek, a férfiak és nők, a rokonok, a közösségek, a hétköznapi és a társas élet szinterei, a temetések és a lakodalmak, a kocsmák, a városi-falusi ünnepek, az udvari szertartások, a céhek, a testvérületek, a templomok, a zarándokhelyek, a kolos-

torok. Pedig e téren a magyar történelem dokumentációja nem szegényebb az ilyen elemzésekben bővelkedő francia, angol, olasz vagy német történelemnél, és akadtak is már magyar középkorkutatók (például Radvánszky Béla, Szabó István, Zolnay László, Fügedi Erik), akik nekiláttak e „mikrodimenziók” feltárásának. Néhány vonatkozásban – a földművelés, a településtörténet, a háztartások, a falvak anyagi kultúrája területén (52–54., 227–231. old.), a vadászat királyi és nemesi passziójának (137. old.), továbbá a XIV. századi udvari nemesség nyugati divatokat követő életmódjának, lovagi tornáinak, kastélyépítkezéseinek a leírásában (125–127., 203–205. old.), valamint Mátyás reneszánsz-humanista udvari környezetének (264–267. old.) bemutatásában – Engel Pál újabb könyve azonban több művelődéstörténeti részletet ad, mint korábbi összefoglalásai. Továbbra is elmaradt viszont a rendszeres bemutatásuk (a könyvben nincsenek képek, ábrák), és például a városok, céhek hétköznapi életéről, műveltségéről, ünnepeiről vagy a királyi udvarok ceremóniáiról, fényűzéséről (a fenti példákon túl) szinte semmit nem olvashatunk.

A „politikátörténeti fétis” korlátozó szemléletének van egy harmadik, általánosabb dimenziója, erre utalok recenzióm címében is: a vallás, a művészet, a kultúra elhanyagolása. Noha Engel Pál törekszik arra, hogy az erről szóló alapismereteket is beleszöjje elbeszélésébe, a középkori magyar történelemnek ez a dimenziója távolról sincs olyan gonddal, olyan szisztematikusan végiggondolva és bemutatva, mint a politika vagy az állami intézmények története. A Benedek-rend középkori kolostorainak bemutatására egyetlen szűk bekezdés jutott az egyházszervezés leírásakor (41. old.), a később meglepedett monasztikus rendekre, a ciszterciekre és premonstreiekre, valamint a lovagrendekre együttesen jutott ugyanennyi a *Magántulajdon formái* című alfejezetben (71–72. old.), s a XIII–XIV. századi kolduló rendek említése is elég szűkszavú – csak a középkor végi egyházi állapotokat leíró fejezetben van rendszeres áttekintés e rendekről (276–279. old.). A vallásról ott esik leginkább szó, ahol szorosabban összefügg a politika és az állam történetével: például a „pogányság kiirtása” és tovább élő nyomai (42–45. old.), vagy IV. Béla idején a pápaság növekvő politikai befolyása s az ezzel párhuzamosan megjelenő kolduló rendek „buzgalma”, mely, úgymond, „véget vetett a vallási közönytnek, amely a királyi udvart addig jellemezte” (84. old.). A „vallási buzgalom” a XIV. századi Anjouk leírásakor külön fejezetcímme válik – Engel szerint „Lajos udvarának szellemiségét [...] a korban szokatlan, régimódi vallásos buzgalom határozta meg.” – „Erzsébet, úgy tűnik, megszállottja volt a katolicizmusnak, és rajongását fiába is sikerült átplántálnia” (147. old.). Ilyen kijelentések esetén mutatkozik meg, hogy az összehasonlítás hiánya, vagy egy-egy jelentősebb történelmi jelenségkör kevesebb figyelemben részesítése még kiváló történészeknél is pon-

tatlanságokhoz vezethet. A magyarországi Anjouk és az Engel ítéletében Erzsébet anyakirályné révén hozzájuk társított lengyel Piastok semmivel sem voltak vallásosabbak, mint kortársaik: a Prága melletti Karlstein palotájában hatalmas ereklyekollekciót felhalmozó IV. (Luxemburgi) Károly császár, a több tucat prédikációt író (*rex praedicans* elnevezést kérdelem) és teológiai problémákról értekező Bölcs Róbert nápolyi király, a Szent Lajos kultuszát ápoló és családi szentélyek sorát építő utolsó francia Capetingek. Ezen kívül a vallásosságnak ez az udvari reprezentációval, politikai propagandával és olykor az (Engel által is megemlített) erőszakosan térítő vallási türelmetlenséggel egybekapcsolt formája korántsem nevezhető „régimódinak” (és nem nevezendő ebben a korban még „katolicizmusnak”) – sokkal inkább olyan újításról van szó, amelynek kifejlődését, újszerű hatalmi dimenzióit egész a kora újkori spanyol Habsburgokig, II. Fülöp komor kolostor-palotájáig, az Escorialig követhetjük.

A kultúra és a művészetek bemutatásával kapcsolatban is hasonló hiányérzetei lehetnek az olvasónak – a külföldi olvasóknak talán még sokkal inkább, mint a máshonnan ugyanerről könnyen értesülő hazaiaknak. Az első középkori magyar építészeti emlék, amiről – egy mondatot – hallunk, III. Béla esztergomi palotája (49. old.); „s a középkor legszebb építészeti emlékeiként” még megemlítették Ják és Lébény apátsági temploma (80. old.), Pannonhalma vagy az esztergomi és a pécsi székesegyház azonban (építészeti emlékként) már nem; a Szent Koronáról többször is szó esik ugyan, de nem mint ötvösművészeti alkotásról, a koronázási palástról vagy Szent László hermájáról viszont egyáltalán nem; a *Képes Krónika* miniatúráit megemlíti a könyv (137. old.) a *Magyar Anjou Legendáriumot* viszont már nem. Ez nem sok, különösen, ha az utóbbi két évtized nagy magyarországi kiállításában (Anjou-kor, Zsigmond-kor, Mátyás-kor, Pannonia Regia, Pannonhalma, Millennium) látványosan összegyűjtött és rekonstruált emlékanyagra s az ugyanebben az időszakban részben megjelent művészettörténeti szintézisre gondolunk. Nem Engel Pállal vitatkozom (aki egyébként tevékenyen részt vett e kiállítások közül többnek a szervezésében, és a sírkövek kutatásában, mint már említettem, kutatóként is együttműködött a művészettörténészekkel), hanem egy történetírói szemlélettel, amelynek politikatörténeti szemüvege elszűrheti a középkori civilizáció sokszínűségét, s amely a művészetek, a kultúra és a vallás történetét a rokon diszciplinák hatáskörébe utalva lemond arról, hogy maga is történeti forrásként hasznosítsa, s ezek után kellő súllyal szerepeltesse őket egy-egy történelmi korszak bemutatásakor.

Mint látható, sajnálkozom tehát, hogy Engel Pál más tekintetben kiváló összképet nyújtó könyve a középkori magyar civilizációnak kevesebb teret szentelt, mint amennyit az teljesítményeinek értéke, emlékeinek gazdagsága alapján megérdemelt volna. Le-

het persze, hogy Engel ezt máshogy gondolta, s neki minderről nem volt ilyen nagy véleménye. Helyenként valóban ez cseng ki értékítéleteiből, például a legrészletesebb Mátyás-kori kultúrtörténeti áttekintés konklúziójából: „Mátyás reneszánsz udvara apró sziget volt egy mélységesen idegen kultúra tengerében. Egy különleges egyéniség különös kezdeményezése, amelynek semmi köze nem volt az elit, még kevésbé az ország műveltségi állapotához, és arra egyelőre nem is volt semmilyen hatással” (266. old.). Janus Pannoniusról, a költő-püspökről is kiemeli, hogy „nem értékelte sokra hazája műveltségi színvonalát”, s idézi tőle, hogy „barbár táj barbár szóra kaptja szám”. Ezeknél a kicsit szomorkás, pesszimista értékítéleteknél már valami egész másról van szó, mint a politikatörténeti szemlélet primátusáról. Itt egy másik, ugyancsak hosszú műltra (talán épp Janus Pannoniusig) visszanyúló szemléletmód szólal meg, melynek kritikus, önkritikus, helyenként önmarcangoló megállapításai éppenséggel a túlfűtött kulturális elvárásokból fakadnak, türelmetlenül és ingerülten a legmagasabb színvonalat kéri számon és hiányolják a „magyar ugaron”.

Engel magyar könyve bevezetőjét azzal kezdi, hogy „a legfontosabbnak azt tartottam, hogy olyan könyvet írjak, amely miatt nem kell szégyenkeznünk. Nyugaton, különösen a középkort illetően, már régóta nem divat az a fajta pátosz és nemzeti elfogultság a »dicső múlt« iránt, mely mifelénk, Közép-Európában még korántsem ritka, s amelyet bizony a magyar közönség nem kis hányada is alighanem elvár egy efféle munkától. Mindez azonban, ezt tudni kell, mérőben idegen a művelt nyugati olvasó mai izlésétől, legkiváltképp az angolokétól, én pedig nagyon szerettem volna meggyőzni őket, hogy a mi történelem-szemléletünk is van olyan »civilizált«, mint az övék.” (XI. old.).

Sok mindent megmagyaráznak ezek a mondatok, s azt kell mondanom, nagyon is egyetértek velük, osztom Engel Pali elfogultságát a nemzeti elfogultsággal szemben. Ugyanakkor mégsem gondolom, hogy épp abban kellene szerénykednünk, önmérsékletet mutatnunk, hogy Európában ismertté tegyük középkori civilizációnk, egyházi kultúránk, művészetünk alkotásait – ezt helyettünk ugyanis senki más nem fogja megtenni. Janus Pannoniust idézem én is. Ő is látta, milyen törekeny csoda, hogy „a pannon-föld északi hús rögein [...] íme, virágzik a mandulafácaska merészen a télben”, de mégis büszkén hirdette, hogy – „most Pannónia is ontja a szép dalokat [...] Szellemem egyre dicsőbb, s általa híres e föld!”

Egy utolsó mondat: félreértés ne essék, noha Engel Pál Szent István birodalmának középkori fel-emelkedéséről és bukásáról írta utolsó könyvét, tudom, hogy ami igazán számított neki, az sokkal inkább e merész kis mandulafácaska volt. □